

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

**ELM VƏ TƏHSİLİN ƏSASLARI
XV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

**FUNDAMENTALS OF SCIENCE AND EDUCATION
XV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELM VƏ TƏHSİLİN ƏSASLARI XV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/XV/BK/2025>

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

FUNDAMENTALS OF SCIENCE AND EDUCATION XV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(01.09.2025)

**Bakı – Baku
2025**

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Məsul katib

Assos. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, ARETN Akademik Y. H. Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Səyyarə İBADULLAYEVA, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Nikolay BRIKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Dünya BABANLI, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Turhan ÇETİN, Qazi Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Andrei VOLODİN, Regina Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Uğanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya Tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səbinə TANRIVERDİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVA, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ETN, Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Karabakh University / Azerbaijan

Deputy chairmen

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan

Prof. Dr. Aziz SANJAR, University of North Karolina at Chapel Hill / USA

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes named after Academician Y. H. Mammadaliyev of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Sayyara IBADULLAYEVA, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey

Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Haji HASANOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS/ Azerbaijan

Prof. Dr. Dunya BABANLI, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey

Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgayit Statet University / Azerbaijan

Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "Silk Road" International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia

Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Turhan CHETIN, Gazi University / Turkey

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina University / Canada
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq GARAYEV, Institute of Botany of MSERA/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Könül Həsənova
Xəzər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

Türk dillərində məsdər forması şəkilçilərinin formalaşması

Açar sözlər: *türk dilləri, məsdər, şəkilçi, qədim türk yazılı abidələri*

Keywords: *turkic languages, infinitive, suffix, ancient turkic written monuments*

Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi hər zaman aktuallığını qoruyub saxlayan elmi prolemlərdəndir. Son onilliklərdə türk dünyası birliyinin möhkəmlənməsi türkooloji tədqiqatların daha da intensivləşməsinə səbəb olmuşdur.

Türk dillərində morfoloji kateqoriya göstəriciləri barədə müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, yeni araşdırma və təhlillərə yenə də ehtiyac vardır. Çünki türk dillərinin daşıyıcısı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli təhlili dəqiq tarixi-lingvistik nəticələr verə bilər.

Məlum olduğu kimi, türk dilləri aqlütinativ quruluşludur, flektiv dillərdə çox hallarda müstəqil sözlərlə reallaşan bir sıra qrammatik mənalar türk dillərində şəkilçilər vasitəsilə formala-

sır. Aqlütinativ quruluşlu türk dillərində sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsində, cümlənin yaranmasında, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların ifadə olunmasında şəkilçilərin, xüsusən qrammatik şəkilçilərin əhəmiyyəti böyükdür. Qrammatik şəkilçilərin hər bir növü dildə müəyyən kateqoriyanın ifadə olunmasını həyata keçirir. Bu səbəbdən də, bu şəkilçilərin tədqiqata cəlb edilməsi qrammatik kateqoriyaların, onların formalaşması tarixinin araşdırılması deməkdir.

Biz bu tezisdə türk dillərində məsdər forması şəkilçilər, onların formalaşması və hal-hazırda ayrı-ayrı türk dillərində hansı fonetik variantlarda işlənməsi barədə yığcam araşdırma aparmışıq.

Məsdər şəkilçisinin yaranması barədə fikirlər fərqlidir: N.A.Baskakov bu şəkilçinin tarixən mövcud olmuş -man,-mən şəkilçisindən, A.N.Kononov -ma,-mə və tarixən yönlük hal şəkilçisi kimi çıxış etmiş -qa,-ğa şəkilçisindən, Q.İ.Ramsted -m+aq² şəkilçisindən yarandığı mülahizələrini irəli sürmüşlər.

Feilə məxsus təsriflənməyən formalardan olan məsdər, məlum olduğu kimi, zamana və şəxsə görə dəyişməyən qeyri-müəyyən kateqoriyadır. Bu kateqoriyanın formal göstəricisi aşağıda qeyd olunmuş türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda özünü göstərir:

- Azərbaycan dilində -maq,-mək: *qaçmaq, getmək*;
- özbək dilində -mok: *almok, yozmok*;
- türkmən dilində -mak,-mek,-mək, -maklık, -meklik: *almak, bitmək, qörmək, almaklık, qörmeklik, bilmeklik*;
- türk dilində -mak,-mek: *tutmaq, özlemek*;
- qaqauz dilində -maa,-məə: *yazmaa, bilməə*.

Türk dilləri üzrə qədim və səhih yazılı abidələr, bildiyimiz kimi, göytürk yazılı abidələridir. Məsdər şəkilçilərinin forma-

laşması tarixini izləmək üçün də bu abidələri araşdırmaq zəruridir. Türk dilləri və qədim türk yazılı abidələri üzrə tədqiqatlar aparmış mütəxəssislərin bir qismi (B.Serebrennikov, Ə.Şükürlü və b.) göytürk yazılı abidələrində məsdər şəkilçilərinə təsadüf olunmadığını, bu abidələrdə yalnız bir dəfə *bökmək* sözünün tərkibində *-mäk* şəkilçisinin daşlaşmış qalığına rast gəlmək mümkün olduğunu qeyd etmişlər (Şükürlü, 1993, s.120). Bunun əksinə olaraq, qədim uyğur yazılı abidələrində *-maq,-mək* məsdər şəkilçisindən çox istifadə olunduğu fikri irəli sürülür.

Digər qrup mütəxəssislər isə pratürkdə *-maq,-mək* formasının mövcud olmaması fikri ilə razılaşmayaraq, bu şəkilçinin türk dillərinin çox qədim dövrlərindən kifayət qədər işlək olduğunu, Orxon-Yenisey, mani və brahmi yazılarında *-mak, -mok, -ma, -me* formalarının yüksək intensivliklə işləndiyini qeyd edirlər. H.Mirzəzadə feil mövzusunda bəhs edərkən digər türk dillərinin Azərbaycan türkcəsinə təsiri ilə bağlı yazır: “Azərbaycan dili türk sistemli dillər ailəsinə mənsub... dildir. Odur ki, bu dilin daxilində bəzən türk dillərinin bu və ya digər xüsusiyyətlərinin izlərinə rast gəlirik. Türk dillərinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşlarında olan belə bir yaxınlıqdan o nəticəni çıxarmaq lazım deyildir ki, bu dillər (Azərbaycan, türk, özbək, türkmən, tatar və b.) eyni dildir. Yazılı abidələrin dili üzərində aparılan müşahidələrin nəticələri göstərir ki, müəyyən cəhətdən türk dilləri ilə müştərək olan Azərbaycan dilinin özünəməxsus spesifik cəhətləri də vardır... Azərbaycan dilinin feilləri üzərində aparılan müqayisəli tədqiqat mövcud fərqlərin aşkara çıxarılmasına, bu dillərin yaxın və uzaq cəhətlərini izah etməyə kifayət qədər kömək edir” (Mirzəzadə, 1962, s. 204).

Qədim türk yazılı abidələrindən əlavə, bu şəkilçinin dilin qədim tarixini özündə yaşadan dialekt və şivələrdə də işlənməsi

diqqətəlayiqdir. Belə ki müasir türk dillərində ədəbi dil səviyyəsi ilə yanaşı, dialektal səviyyədə də bu şəkilçi məhsuldar şəkildə, həmçinin fərqli fonovariantlarda işlənməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu şəkilçinin aşağıdakı variantlarının işlənməsini müşahidə edirik:

- *-max*: *zıbımax, talxımax, qamaşmax* (Kərimov, 2004, s.156);
- *-mağ*: *dolamağ, arıdmağ, qoalamağ*;
- *-bax*: *qopbax, yapbax*;
- *-məx`*: *ləliməx`, sinirməx`, hüləməx`*;
- *-bəx`*: *təpbəx`, səpbəx`*;
- *-məy*: *gözətdəməy*;
- *-məg*: *döyəcdəməg*;
- *-mey*: *almey, gəlmey*;
- *-meg*: *çiləmeg, ələmeg* və s.

Bəzi dialekt və şivələrdə məsdərə formadüzəldici şəkilçi də qoşula bilir, bu zaman məsdər daha çox mücərrədlik, qeyri-müəyyənlik ifadə edir: *baxmaxlıx, cəmləməx`lix`*. “Məsdərin -lıq/-lik şəkilçisi qəbul etməsi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün daha səciyyəvidir” (Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967, s. 105).

Bura qədər qeyd edilmiş fikirləri ümumiləşdirərək, qədim türk dilində məsdər formasını yaradan *-mak, -mək* şəkilçisinin hal-hazırda yalnız oğuz qrupu türk dillərində işlək qalmasını, həmçinin bu şəkilçinin bəzi sözlərin tərkibində daşlaşmış şəkildə qalmasını nəzərə alaraq *-maq, -mək* məsdər şəkilçisinin anatürk dilinin son inkişafı mərhələsində meydana çıxdığını qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri*. (1967). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
2. Kərimov, Ş. (2004). *Azərbaycan dilinin Çənbarək və Karvansaray şivələri*. Nurlan.
3. Mirzəzadə, H. (1962). *Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası*. Azərtədrisnəşr.
4. Şükürlü, Ə. (1993). *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Maarif.

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Gürcü ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri

Açar sözlər: *gürcü ədəbiyyatı, tərcümə problemləri, Azərbaycan dili, adekvatlıq*

Keywords: *Georgian literature, translation problems, Azerbaijani language, adequacy*

Gürcü ədəbiyyatından ən yaxşı nümunələri ana dilimizə çevirmək, qonşu xalqın mənəvi söz sərvətini Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq işindən başqa, xalqlarımız arasında əsrlərdən bəri mövcud olan mənəvi dostluq körpüsünün tağlarını daha da möhkəmləndirməyə xidmət edir. Bu proses XX əsrin 50-ci illərindən sonra daha intensiv xarakter alıb. Bədii tərcümə sənəti praktik və nəzəri əsaslara söykənir. Hər şey tərcümə mətninin keyfiyyətindən asılı olur. E.Başkeçid tərcümənin uğurlu cəhətlərini belə dəyərləndirir: *“Birincisi, tərcümə mətni orijinala yaxın olmalıdır. Yəni, orijinalın cümləsindəki informasiya tərcümə mətnində bütünlüklə öz əksini tapmalıdır. Baxmayaraq ki, dini, spesifik mədəni qavramlar və frazeoloji birləşmələr xüsusilə çətin tərcümə olunur... İkincisi, tərcümədə şəffaflıq məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir”* (Etimad, 2015). Gürcü ədəbiyyatından edilən tərcümələrdə məhz bu xüsusiyyətlər gözlənilir.

1. Gürcü ədəbiyyatından tərcümədə Gürcüstanda doğulan və ya burada yaşayıb-yaradan qələm sahibləri mühüm rol oynayır. M.H.Bəxtiyarlı, D.Əliyeva, İ.İsmayılzadə, V.Rüstənzadə, T.Hüseynov, Ə.Saraclı, A.Abdulla, Z.Yaqub, M.Çobanov, S.Süleymanlı, D.Kərəm, H.Vəliyev, Ə.Binnətoğlu, E.Elsevər, V.Hacıyev, İ.Məmmədli və başqalarının fəaliyyətində tərcümə yaradıcılığı mühüm yer tutur. Onların müxtəlif mətbuat orqanlarında, xüsusilə də, “Şərqi şəfəqi”, “Gürcüstan” və s. qəzetlərdə, “Çeşmə” (1980), “Dan ulduzu” (1987, 1989, 1990), “Bir sinədə iki ürək” (1981) və s. toplularda dərc olunan tərcümələri yalnız bədii tərcümə keyfiyyətlərinə görə deyil, həm də bədii-estetik tutumu, milli ədəbiyyatda mövqeyi baxımından maraqlıdır, yaddaqalandır.

2. “Gürcüstan” (1960-2025) qəzeti bədii tərcümə sahəsində uğurlu işlər görür. Burada çap olunan orijinal əsərlərdə olduğu kimi, tərcümələrdə də Vətən torpağına məhəbbət, el-obaya, xalqa sevgi, elmə, maarifə həvəs, dostluq kimi mühüm ideyalar təbliğ edilir. Bu əsərlərin mövzuları müxtəlif və rəngarəng olsa da, hamısının qayə və məqsədi eynidir: böyüməkdə olan gənc nəsə bədii zövqlə yanaşı, əqli və əxlaqi görüşlərini genişləndirmək, xalqlarımız arasındakı dostluq tellərini daha da möhkəmləndirmək. Həmin tərcümə əsərləri arasında G.Leonidzenin “Gürcüstan” (çevirəni D.Kərəm), V.Pşavelanın “Mən dağ zirvəsiyəm” (çev. M.H.Bəxtiyarlı), S.Narimanidzenin “Görən hara gedir” (çev. M.Coşğun), M.Şervadzenin “Tbilisi” (çev. - N.Yusifovlu) şeirləri, eləcə də, ötən əsrin 80-ci illərində tərcümə edilmiş Q.Çoxelinin “Yoxuş” (çev. E.Əlləzovlu), R.İnanişvilinin “Biçənəkdə” (çev. M.Məmmədovlu), Q.Pancikidzenin “Gümüş kəmə” (çev. S.Hüseynova) hekayələri bədii cəhətdən uğurlu tərcümələrdir. Həmin əsərlərdə tərcümənin bədii prinsipləri gözlənilmiş, sənət kimi yanaşılmışdır.

3.Dünyamalı Kərəmin görkəmli gürcü ədibləri İ.Çavçavadze, A.Abaşidze, A.Sereteli, İ.Abaşidze, Q.Tabidze, V.Pşavela, N.Barataşvili, İ.Qrişaşvili, G.Leonidze, K.Kaladze, S.Çikovani, Ş.Nişnianidze, X.Berulava, İ.Noneşvili, B.Şinkuba və digər gürcü söz ustalarından etdiyi beş min misradan çox bədii tərcümə nümunələri ədəbi məcmuələrdə, almanaxlarda, qəzet və jurnallarda işıq üzü görmüşdür.

4.Alxan Binnətoğlunun xüsusi sənətkarlıqla tərcümə etdiyi şeirlər silsiləsi (Q.Tabidze, İ.Abaşidze, Q.Abaşidze, K.Kaladze, İ.Noneşvili, T.Canqulaşvili, M.Lebanizdze, X.Berulava, M.Postxişvili, C.Çarkviani, Ş.Nişkinadze, A.Abdulaşvili, T.Canturia və b.) bu istiqaməti zənginləşdirir (Həsənov, 2010).

5.Emin Elsevərin tərcümə etdiyi İ.Çavçavadzenin “Nikoloz Qost-şabaşvili”, N.Dumbadzenin “Arzu” hekayələri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanıb. Onun tanınmış klassik və müasir gürcü nasirlərindən tərcümə etdiyi və “Ərmağan” adı altında (“Merani”, 1991) nəşr etdirdiyi hekayələr və novellalar toplusu onun tərcümə sahəsində kifayət qədər səriştə qazandığını göstərir. Kitaba M.Cavaxaşvilinin, G.Qamsaxurdianın, T.Qoqoladzenin və b. əsərləri daxil edilib. Bu əsərlərdə həyat gerçəkliyi aydındır və onların əksəriyyətinin süjet xəttini Azərbaycan mövzusu təşkil edir, azərbaycanlıların həyat və məişəti məhəbbətlə əks olunur. Əlbəttə, belə klassik sənət əsərlərini Azərbaycan dilində “danışdırmaq” tərcüməçidən gərgin zəhmət və istedad tələb edir (Məmmədli, 2015, s. 67). E.Elsevər İ.Çavçavadzenin “Otar öyünün dul qadını” (2008) povestini və C.Amirecibinin məşhur “Data Tutaşxia” (2010) romanını da böyük ustalıqla dilimizə çevirmiş və hər iki əsəri ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdir. 15 əsrlik gürcü ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Data Tutaşxia” romanını yazıçı on il müddətinə yazaraq milli ənənəyə sadıq qalmış və ədəbi mühitdə hadisə olmuşdur (Amirecibi, 2010, s. 624). Tərcüməçi yazır:

“Empirik və mənəvi-bir-birindən ayrılmayan süjet xəttinin inkişafı romanda parlaq şəkildə nəzərə çarpır. Əsərdə bir-birinə qarşı duran qəhrəmanların – D.Tutaşxianın və M.Zarandianın mübarizəsini hər bir insanın öz daxili aləmindən süzülüb gələn öz-özünə qarşı mübarizəsi kimi qəbul etmək olar” (Mahmudov, 2010, s. 3).

6.İmir Məmmədlinin gürcücədən Azərbaycancaya, Azərbaycandan da gürcücəyə bədii tərcümələri qarşılıqlı əlaqələri zənginləşdirir. Hər iki dili bütün incəliklərinə qədər bilən şair-yazıçı hər iki xalq arasında bir növ iki tərəfli körpü-yol missiyanı yerinə yetirir. C.Çarkvianinin tərcümə edilmiş “Mən və mən” şeirlər kitabı da məhz bu missiyanın məhsuludur. Geniş diapazonlu intellektə malik şair həyatda hər şeyə milli təfəkkürün prizmasından baxmağı bacarır. Əsərlərində gürcü ürəyi döyünür, onlara gürcü milli paltarı geyindirir (Cansuğ, 1996, s.10). İmirin tərcümə sahəsində ən böyük uğurlarından biri Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” adı ilə tanıdığımız dünya şöhrətli poemasını yenidən - bu dəfə orijinalından ana dilimizə tərcümə etməsi və yeni tərcümədə poemanı “*Bəbir dərili cəngavər*” adlandırmasıdır. İmirin fikrincə, poemanın əvvəlki adı məhz ruscadan tərcümənin nəticəsidir. Yeni ad isə orijinala daha çox səsləşir. Axı qədimdə çarlar pələng dərisi yox, bəbir dərisi geyinərdilər. İndiyədək iki dəfə - birinci dəfə Ə.Cavadın, ikinci dəfə isə S.Vurğun, S.Rüstəm və M.Rahimin tərcüməsində azərbaycanlı oxuculara təqdim olunmuş əsərin 3-cü tərcüməsinin zərurətini İmir belə əsaslandırır: “*Ş.Rustaveli dünya şöhrətli böyük simalardandır və mən də öz istəyimlə onun ölməz əsərinin tərcüməsinə girişməzdim. Mən bu məsuliyyətli işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin tövsiyəsi və Mədəniyyət Nazirliyinin sifarişləri ilə öz üzərimə götürdüm. Yeri gəlmişkən, qeyd edirəm ki, Ə.Cavadın tərcüməsinin əlyazması itmişdi, sonralar onun bir*

qismini mərhum D.Əliyeva tapdı. Odur ki, bu tərcüməni tam hesab etmək olmaz” (Məmmədli, 2015, s.78). Əlbəttə, İmirə qədər olan tərcümələri Azərbaycan poeziyasında öz dəsti-xətti olan görkəmli şəxsiyyətlər etmişlər. Ancaq hər iki tərcümənin orijinaldan deyil, rus dilindən edilməsi, istər-istəməz İmirin tərcüməsinin əhəmiyyətini qaldırır. Çünki orijinaldan tərcümənin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Məsələn, poemada bir bənd var, orada deyilir ki, bu, bir fars əhvalatıdır. Belə çıxır ki, bu əsər fars dilindən tərcümədir. Əslində həmin bənd qədim gürcü dilindən tərcümədə belə oxunmalıdır: *Gürcü dilində söylənən bu bir fars əhvalatıdır* (Məmmədli, 2015, s. 79). Şair XII əsrdə fars dilinin Yaxın Şərqdə poeziya dili olmasına işarə edir. Əgər doğrudan da fars əhvalatı olsaydı, Şərq ədəbiyyatında bu mövzuda başqa əsərlər də yaranardı (Məs: “Leyli və Məcnun” bir neçə müəllif tərəfindən qələmə alınıb). Ancaq Ş.Rustavelinin bu poemadakı süjeti başqa heç bir mənbədə rast gəlinmir. Ümumiyyətlə, rustavelişünasların apardıqları dünya miqyaslı tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, XII əsrdən bəri heç bir mənbədə bu süjetə rast gəlinmir. Poemanın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, dünya poeziyasında hadisələrin axarına görə ağır və yüngül vəznərdən istifadə edilib. Bu iki vəznədən eyni əsərdə istifadə edilməsi nadir ədəbi hadisələrdəndir. Hər iki vəzn 16 hecalıdır (Məmmədli, 2015, s. 80).

7. Mirzə Məmmədoğlu “Naro Kolxeli” imzası ilə tanınan, “Tanrıların kədəri” silsiləsindən bir çox nağılları, hekayələri, ssenari və romanları çağdaş gürcü nəsrini zənginləşdirən, 7 roman və 17 hekayə müəllifi olan Nariman Yaşağaşvilinin müxtəlif illərdə qələmə aldığı əsərlərinin bir hissəsini dilimizə çevirmişdir. “Naro Kolxelinin nağılları” kitabında (“Borçalı” NPM, 2018) “Yağışın göz yaşları” bitl-zromandan kiçik parçalar, eləcə də “Günəş pərisi”, “Ay və ilham pəriləri”,

“Zolaqlı eşşək”, “Zürafə və dovşan”, Şaxta baba canavar”, “Şə-ləquyruq quyuğunu harda itirdi”, “Cib-cib”, “Tənbəl pişik”, “Cik-cik”, “Yuxusuz gecə” və s. nağılları yer alıb. N.Kolxelinin nağılları ona görə əhəmiyyətlidir ki, ilk dəfə olaraq kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulub. Bu da kiçik yaşdan qonşu gürcü xalqının bədii düşüncəsini öyrənməyə imkan verir. Bu nağıl-hekayələrin dili və üslubu sadə olmaqla yanaşı, uşaqların tərbiyə və psixologiyasını formalaşdırmağa yönəlmişdir. Bu hekayələr həm də ibrətamiz və qısadır. Qısa olmasına baxmayaraq, həyati nəticə çıxarılır. “Zolaqlı eşşək” nağılında eşşəyin ilk dəfə Zəbrlə qarşılaşmasından bəhs olunur (Kolxeli, 2018, s.16). “Yağışın göz yaşları” adlı bitlz-romanın ayrı-ayrı parçaları həm də müstəqil hekayə kimi səslənir. Bunlardan biri – “Yuxusuz gecə” hekayəsində hadisələr Türkiyədə baş verir, Gürcüstandan Türkiyəyə gedən bir qızın hekayəsi və buradakı dostluqları təsvir edilir. Azərbaycanlı Zeynəb Tsiraya himayədarlıq edir, Tsira isə ona bibi deyir. Tsira Zeynəbə “Mən sizi anam kimi sevirəm, Zeynəb bibi”, - dedikdə, Zeynəb ona cavab verir: “-*Taleyin yazısıdır, bala, biz başqa-başqa millətdənlik, başqa-başqa adamlarıq. Bir kitab oxumuşam, yadımda deyil, kim yazıb, pis millətlər yoxdur, yalnız pis insanlar vardır, deyir. Və bir də pis millətlərin mövcud olmadığı kimi, eləcə də pis Tanrılar mövcud deyildir. Bütün insanlar Tanrının övladlarıdır. Günəş hamını bir cür isidir*” (Kolxeli, 2018, s. 62).

8.Çağdaş modern gürcü poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, gürcü poeziyasının 70-ci illər nəslinə mənsub olsa da, heç kimə bənzəməyən üslubu, təhkiyəsi və şeirlərinin formasıyla yenilikçi imzaların başında gələn, eyni zamanda, yaradıcılığı ölkədə və xaricdə kifayət qədər tanınan Besik Xaranaulinin “Xoşbəxtlik anı” (“Borçalı” NPM, 2018) kitabını isə dilimizə şair Allahverdi Təkləli çevirmişdir. Tərcüməçi şairin şeirlərini

tərcümə edərkən məhz bu amilləri, onun poeziyasının fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq istəmişdir. Kitaba şairin 90-a yaxın şeiri, “İki məqam” və “Vaja Pşavelanın qatır belində Çarqalidən Tbilisiyə gedişi və yol boyu xanımıyla söhbəti”, “Biz kartof çıxarıyıq” poemaları verilmişdir. Müəllif bir çox şeirlərində hadisə və duyğuları mümkün qədər gerçəkliklə təsvir etməyə çalışır. Bununla şair sözün, fikrin bütün çalarlarından, mənalarından istifadə edir. Bu zaman ənənəvi metaforlardan deyil, mövcud durumu izah edən yeni poetik təsvirlərdən, metaforik obrazlardan istifadə edir. Fikrin, hadisənin təsvirində fraqmentallıq da məhz buradan irəli gəlir. Bu cür təsvir şairə hadisələrin, obrazların dərinliyinə enməyə, mahiyyətini ifadə etməyə imkan verir. Bəzən bu, bir rəsm əsərinə də bənzəyir. İnsanın hər hansı bir halının təsvirində məqam başlıca yer tutur: (Xaranauli, 2018, s.14). Onun poeziyasında duyğu ilə düşüncə paralel şəkildə çıxış edir. Bu amil həm şeirlərin məzmununda, həm də formasında özünü göstərir. Bu şeirləri formasına görə poetik pritçalar da adlandırmaq mümkündür. “Səssizlik” şeirində ana obrazını kiçik bir detalla açar bilir (Xaranauli, 2018, s.7). Tərcümənin əhəmiyyəti ondadır ki, A.Təkləli şairin poetik təcrübəsini milli formaya-hecaya sala bilmiş, şeirlərinin forma xüsusiyyətlərini qorumağa çalışmaqla yanaşı, gürcü poetik düşüncəsini də saxlaya bilmişdir. R.Kamal A.Təhləlinin bu çevirməsini maraqlı ədəbi hadisə hesab edir: “*Besik Xaranauli poeziyasının dilimizə Azərbaycanın dəyərli şairi A.Təkləlinin tərcüməsində maraqlı hadisə hesab edirəm. Heca vəzninin sınağından ləyaqətlə çıxmış bir şairin sərbəst vəznə girişməsi təqdirəlayiq hadisədir*” (Rüstəm, 2018, s. 3). A.Təkləli B.Xaranaulinin poeziyasının əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilib; bu, şairin tənhalığını, azadlığını çatdırma bilməsidir. Belə ki, şairin

poeziyasında tənhalığa xas olan şübhələr, suallar, düşüncələr, sorgular başlıca yer tutur.

9. Həmzəli İlyasın V. Tordua, müasir gürcü nəsrinin istedadlı nümayəndələri L. Tabukaşvili, N. Gelaşvili, İ. Taliaşvili və başqalarının yaradıcılığından, gürcü xalq yumorundan ustalıqla tərcümə etdiyi əsərlər həmişə orijinala yaxınlığı ilə seçilib. Onun tərcümələri “Çeşmə”, “Dan ulduzu”, “Addımlar”, “Xəzər” və s. ədəbi məcmuələrində, eləcə də, Gürcüstan və Azərbaycan dövrü mətbuatında - “Gürcüstan”, “Sabah”, “Yol”, “Ziya”, “Şərqi səsi” və s. qəzetlərdə dərc olunub, radio verilişlərində səslənib. Gürcü xalqının həyatı, düşüncəsi realıqla təsvir olunan bu əsərlər gürcü ədəbiyyatının Azərbaycan dilində səslənməsini şərtləndirir və qarşılıqlı əlaqələrini zənginləşdirir.

10. Tərcümə sahəsində son illərin uğurlu hadisələrindən və çağdaş gürcü hekayəçiliyini Azərbaycan oxucusuna tanıtmmaq baxımından olduqca əhəmiyyətli olan “Gürcü nəsr antologiyası” kitabında M. Cavaxişvilinin, K. Qamsaxurdiyanın, C. Amirecibinin, T. Çiladzenin, O. Çiladzenin, R. İvanişvilinin, “R. Ceyşvilinin, Q. Daçonaşvilinin, N. Şataidzenin, N. Gelaşvilinin və başqalarının otuzdan çox gürcü hekayələri verilib (Əhmədli, 2018, s. 7).

Gürcü dilindən edilən tərcümələr, fikrimizcə, başqa dildən edilən tərcümələrdən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Bu da tərcümələrin əksərən bu xalqın içində yaşayan Azərbaycan şair və yazıçıları tərəfindən edilməsidir. Onlar bu dili bilməklə qalmamış, həm də bu xalqın duyğu və düşüncələrinə yaxındırlar, mentaliteti yaxşı bilirlər, orijinaldan etməklə yanaşı, dilin incəliklərini də yaxşı qavrayırlar. Hər hansı bir fikir gürcü dilində dilimizə çevrilərkən erroziyaya uğramır, adekvatını tapır və ifadə imkanları genişlənir. Gürcü dilindən edilən tərcümələr maksimum orijinala yaxın olur, semantik uyğunluq üst-üstə düşür.

Ədəbiyyat

1. Amirecibi, C. (2010). *Data Tutaşxia* (roman). Qafqaz evi.
2. Cansuğ, Ç. (1996, 2015). *Mən və mən. Borçalı (Çobanlı), M.M. Bu dostluğun yaşı çox... (Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri)*. “Təhsil”.
3. Cansuğ, Ç. (2015). *Bir gözəl itirmişəm. Borçalı (Çobanlı), M.M. Bu dostluğun yaşı çox... (Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri)*. “Təhsil”.
4. Etimad, B. (2015). Tərcümə sənətinin mövcud problemləri. *Avanqard*, 24 fevral.
5. Əhmədli, B. (2018). *Qədim köklər və sağlam budaqlar. Gürcü nəsr antologiyası*.
6. Həsənov, F. (2010). *Ön söz. Çobanlı, M.M. Şairlər Dünyanın söz Allahıdır!.. “Borçalı” nəşriyyatı*.
7. Xaranauli, B. (2018). *Xoşbəxtlik anı. “Borçalı” NPM*.
8. Kolxeli, N. (2018). *Nağıllar. “Borçalı” NPM*.
9. Mahmudov, E. (2010). *Ənənəyə sədaqətlə. Amirecibi, C. Tata Tutaşxia (roman)*.
10. Məmmədli, İ. (2015). *Gürcü ədəbiyyatının şah əsəri yeni tərcümədə (Musa Nəbioğlu). Borçalı (Çobanlı), M.M. Bu dostluğun yaşı çox... “Təhsil”*.
11. Məmmədli, Ş. (1991). Gürcü ədəbiyyatından daha bir ərməğan. *“Gürcüstan” qəzeti*, 25 iyul.
12. Rüstəm, K. (2018). *Şairin müdrikliyi və azadlığı... Xaranauli, B. Xoşbəxtlik anı. Borçalı NPM*.

Севиндж Садыхова
Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет
доктор философии по филологии
<https://orcid.org/0009-0004-5966-6955>
sevinc.sadixova7070@gmail.com

Три волны русской эмиграции XX века: литературные судьбы и темы

Ключевые слова: эмиграция, ностальгия, культурная память, тема родины, традиция

Açar sözlər: mühacirət, nostalji, mədəni yaddaş, vətən mövzusu, ənənə

Keywords: emigration, nostalgia, cultural memory, theme of homeland, tradition

Русская эмигрантская литература – одна из ключевых ветвей русской культуры XX века, сформировавшаяся в результате масштабных политических катастроф и массовых миграций после Октябрьской революции 1917 года. В научном дискурсе обычно выделяют три основные волны эмиграции, каждая из которых характеризуется историческими особенностями, социокультурным контекстом и специфическими темами в литературе.

Первая волна (1917 – начало Второй мировой войны) эмиграции началась после революции 1917 года и Гражданской войны. Её участниками стали писатели, художники и интеллигенция, которые не могли согласиться с новыми политическими реалиями. Основными центрами русской эмигрантской культуры стали Париж, Берлин,

Прага, Белград, Константинополь (Стамбул) и Харбин, а также США, где формировались литературные общества, журналы и издательства.

Главная проблематика литературы этого периода — тоска по утраченной Родине, духовная дезориентация и ностальгия. Иван Бунин, виднейший представитель первой волны, в автобиографическом романе «Жизнь Арсеньева» мастерски передал атмосферу дореволюционной России и внутренние переживания человека, разлучённого с родной землёй. В 1933 году он получил Нобелевскую премию по литературе, отметив его мастерство в продолжении русской литературной традиции.

Александр Куприн в эмиграции создаёт произведения, исследующие глубины человеческой психологии, моральные дилеммы и трагедию изгнания. Среди других значимых авторов — Мережковский, Гиппиус, Цветаева, Ремизов, Набоков, которые в своих произведениях сохраняют культурную память и отражают ощущение утраты и отчуждения.

Художественные подходы первой волны варьировались от символизма до реализма, сочетались с публицистикой, подчеркивая духовную глубину, социальную проблематику и художественное наследие России.

Вторая волна эмиграции (1940-1950-е годы) была тесно связана с драматическими событиями Второй мировой войны и по масштабам уступала первой. В её ряды входили военнопленные, так называемые «перемещённые лица», принудительно вывезенные в Германию для трудового использования, а также жители западных областей СССР, оказавшиеся за пределами страны. По статистике 1952 года, в Европе насчитывалось около 452 тысяч бывших граждан Советского Союза, тогда как в страны

Америки переехало приблизительно 548 тысяч русских эмигрантов.

Литература этой волны концентрировалась на травматических переживаниях войны, плена и ужасах советской реальности. И.Елагин создаёт политические фельетоны в стихах, Н.Моршен пишет антисоветские стихи, И.Иваск и Д.Кленовский обращаются к философской лирике. Прозаисты, такие как Ю.Юрасов, С.Марков и Б.Филиппов, исследуют судьбы героев, не сумевших примириться с советской системой. Основные публикации велись в журналах «Новый журнал» и «Грани», где эмигранты продолжали обсуждать актуальные проблемы общества и человеческой судьбы, одновременно формируя собственное литературное сообщество.

Третья волна (1960-1980-е годы) включала творческую интеллигенцию и «шестидесятников», для которых оттепель Хрущёва стала кратким периодом надежды. С 1966 года, когда В.Тарсис покинул СССР, начался массовый выезд писателей, многие из которых были лишены советского гражданства: Аксенов, Бродский, Солженицын, Войнович, Довлатов, Мамлеев, Лимонов, Синявский и другие.

Эмиграция третьей волны отличается разнообразием стилей и жанров. Реалисты (Солженицын, Владимов) создают исторические романы и эпопеи, исследуя ключевые события XX века, включая Великую Отечественную войну. Аксенов через романы «Ожог» и «Московская сага» показывает жизнь поколения 1960-х, сочетая хронику эпохи с индивидуальными судьбами.

Русская эмигрантская литература третьей волны также тяготеет к постмодернизму и экспериментальной прозе. Соколов, Мамлеев, Лимонов, создавая сложные нарративы

и гротескные образы, исследуют внутренний мир человека и социальную маргинальность. В поэзии особое место занимает И.Бродский, Нобелевский лауреат 1987 года, признанный за мастерство в модернизации классических форм.

Представители третьей волны создают собственные издательства и журналы, например, «Континент» (Париж), «Синтаксис» (Париж), американские газеты «Новый американец» и «Панорама», издательства «Ардис» и «Эрмитаж», израильский журнал «Время и мы», мюнхенский «Форум».

Эта волна литераторов часто оставалась изолированной от «старой эмиграции», формируя независимый художественный язык и собственные традиции.

Русская эмиграция XX века представляет собой многоуровневый и разноплановый культурный процесс. Первая волна сохраняла литературные традиции и передавала дух дореволюционной России, вторая волна осмысливала ужас войны и лагерей, третья волна создавала новые формы, экспериментируя с языком и стилем. Вместе они создают непрерывный поток русской литературы за пределами Родины, позволяя ощутить глубину истории, богатство культуры и вечное стремление души России к самопознанию.

Севиндж Амирханова
Гянджинский Государственный Университет
<https://orcid.org/0009-0009-9660-1567>
sevinjamirkhanova67@gmail.com

Художественная литература как инструмент формирования исторического сознания учащихся

Ключевые слова: интеграция, курикулум, историческая беллетристика, функции, эстетическое воспитание, патриотическое воспитание

Açar sözlər: integrasiya, tədris proqramı, tarixi bədii ədəbiyyat, funksiyalar, estetik tərbiyə, vətənpərvərlik təhsili

Keywords: integration, curriculum, historical fiction, functions, aesthetic education, patriotic education

С конца 1990-х годов в Азербайджане реализуются образовательные реформы, приведшие к внедрению концепции курикулума, основой которой является интеграция. Интегрированный урок — это тип занятия, сочетающий материалы из разных дисциплин для изучения одной темы. Такой подход помогает учащимся формировать целостное восприятие мира (Глазырина, 2013).

В данной статье рассматриваются особенности применения художественной литературы на уроках истории. Цель — исследовать методы работы с художественным текстом, его воспитательную, образовательную и развивающую функции.

Художественную литературу в историческом образовании условно делят на две группы: 1) источники эпохи,

тексты которые часто сложны для восприятия и используются фрагментарно; 2) историческая беллетристика — произведения, основанные на научных данных и реальных событиях. Последние помогают учащимся эмоционально и образно воспринимать историю.

Поэма Низами Гянджеви «Искендернаме» из цикла «Хамсе» является ярким примером исторической беллетристики. В ней Александр Македонский изображён как идеальный правитель с просветительской миссией. Через образ героя Низами выражает философские взгляды на роль правителя и идеальное общество, используя историю как фон для эстетического замысла. Значимым произведением Мирзы Фатали Ахундзаде является повесть «Обманутые звёзды» (1857), отражающая социально-политические проблемы эпохи Сефевидов. Через образы раскрываются личные переживания писателя и тяготы народа (Ахундзаде, 1968). Историческая драма Самеда Вургун «Вагиф» (1937) посвящена трагической судьбе поэта и государственного деятеля Моллы Панаха Вагифа. На фоне походов Ага Мухаммед-хана Каджара он изображён как мудрый визирь и патриот. Как подчеркивал Гейдар Алиев, произведение отражает историю и философию, близкую каждому азербайджанцу (Вургун, 1958). Художественная литература эффективно используется на уроках истории. Так, чтение фрагментов из «Вагифа» при изучении Карабахского ханства помогает лучше понять эпоху и пробуждает интерес к национальному прошлому. Не менее важны и произведения зарубежных авторов. «Война и мир» Л.Н.Толстого способствует осмыслению Наполеоновских войн, а «Капитанская дочка» А.С.Пушкина раскрывает причины Пугачёвского восстания. В «Судьбе человека» Шолохова показана трагедия войны через

судьбу простого человека. Роман Гюго «Отверженные» иллюстрирует социальные проблемы Франции и битву при Ватерлоо, а «Медный всадник» — конфликт личности и государства.

Применение таких произведений делает уроки истории более глубокими и эмоционально насыщенными. Однако использование художественной литературы должно сопровождаться внятной, выразительной речью учителя, чтобы материал лучше запоминался и вызывал интерес.

Художественная литература помогает развивать нравственное, патриотическое, эстетическое воспитание. Синтез литературы и истории делает учебный процесс более эффективным, интересным и глубоким. Он способствует интеллектуальному и нравственному развитию учащихся, формированию патриотических чувств и расширению мировоззрения. Использование художественной литературы на уроках истории — важное средство воспитания гармонично развитой личности (Студеникин, 2000).

Литература

1. Ахундзаде, М.Ф. (2009). Обманутые звёзды. Тəhsil.
2. Вагин, А.А. (1968). *Методика преподавания истории в средней школе*. Просвещение.
3. Вургун, С. (1958). *Вагиф. В двух томах*. Госиздательство художественной литературы.
4. Глазырина, Т.Н. (2011). *Методика преподавания истории*. Новополюцк.
5. Гюго, В. (2013). *Отверженные*.
6. Джопуа, А.С. (2007). *Использование художественной литературы на уроках истории*. Сухум.

7. Пушкин, А.С. (1960). *Собрание сочинений в 10 томах*. Том 3. Москва.
8. Студеникин, М.Т. (2000). *Методика преподавания истории в школе*.
9. <http://www.literaturus.ru/2016/01/knjaz-Nikolaj-Andreevich-Bolkonskij-Vojna-i-mir-obraz-harakteristika.html>
10. <http://russkay-literatura.ru/analiz-tvorchestva/62-tolstoj-ln-russkaya-literatura/340-obraz-kutuzova.html>

Sarıgül Sadıxova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-9474-9567>
sarigulsadixova1960@gmail.com

İngilis dilinin tədrisində kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasında əsas strateji fəaliyyətlər

Açar sözlər: *kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq*

Keywords: *communication, innovation, method, technology, speech*

Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında motivasiyanın rolu böyükdür. O dilöyrənənlərin həm linqvistik vasitələrə, həm də təlim materiallarının məzmununa olan maraqlarını əks etdirir. Motivasiya bütün fəaliyyət növlərinin əsasında dayanır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimül rolunu daşıyaraq, kommunikativ prosesi sürətləndirir və nəticə etibarilə, dilöyrənənlərin fəal verbal fəaliyyətini sürətləndirir. Dil öyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılmalıdır. Əgər biz iki sinfi müqayisə etsək, birində on, digərində 30 nəfər olsa, bu müqayisəmiz metodoloji baxımdan maraq doğuracaqdır. Belə ki, bizim 10 nəfərlik sinifdə müəllim hər kəsə fərdi yanaşmanı təmin edə bilər. Onların hər birinin maraq və ehtiyaclarından xəbərdar olur. Azsaylı auditoriyalarda dilöyrənənlərin gözdəniyayınma hallarına az rast gəlinir. Çoxsaylı auditoriyalarda isə əksinədir. Burada problemin həlli yolunda cəhdlər və qiymətləndirmə

maraqlı və rəngarəng xarakter alır. Həm də burada interaksiyanın təmin olunmasında hədd maksimuma çatır. Azsaylı auditoriyalarda ünsiyyət və kommunikativlik çevik və tez başa gəlir. Kurrikulumda nəzərdə tutulanlar tez həyata keçirilir.

S.İ.Seyidovun və M.Ə.Həmzəyevin apardıqları psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, müəyyən qabiliyyətin inkişafı üzərində aparılan işlər, eyni vaxtda bir neçə qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi nəticəsini verir, bu prosesdə müəllim gənc nəsə elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək bacarıq və vərdisləri aşılamaq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırılması işini uğurla həyata keçirmək üçün təlim və tərbiyənin psixoloji qanunlarına dərinlən yiyələnməlidir. Qloballaşma prosesi bir çox sahələrdə olduğu kimi elm, təhsil, elmi tədqiqatlar sahəsində də özünü büruzə verir. Bu da qeyd olunan sahələr qarşısında müəyyən vəzifələr və tələblər qoyur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə təhsilə, tədrisə və mütəxəssis hazırlığına münasibətlər də dəyişir. Xüsusilə son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, məzmun cəhətdən dərslərdə həyata keçirilən işlər daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas məğzini təşkil edir. Sosial sferada bu işlər fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Şagird və ya tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərinlən tanış olmaq istəyi və problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə şagird və ya tələbə yoldaşına müraciət etmək arzusu bu işlərin ayrılmaz hissəsidir. Orta və

ali məktəblərdə motivasiyanın rolunu E.N.Solovova, P.B.Qurviçin motivasiyaya verdiyi təsnifat (tam, uğurlu, ölkəşünaslıq, estetik, instrumental) əsasında müəyyənləşdirilmiş və onun xarici dillərin tədrisi prosesinə daxil edilməsini vacib saymışdır.

Burada işin faydalı tərəfləri aşağıdakılardır:

1.Tələbələr mədəni normalara yaxın olurlar; 2.Müəllim və tələbələr arasında güclü əlaqələr formalaşır.

Bunlar yaxşı nəticənin olmasından xəbər verir. Kiçik qruplarda müəllimin diqqəti daha çox dilöyrənənlərə yönəlir. 10 nəfərlik siniflərdə xaos az olur. Beləliklə, bu, müəllimlər üçün daha məqsədəuyğundur. Xarici dillərin tədrisində interaksianın rolu danılmaz hesab olunur. Belə ki, bu müəllim və tələbələrə əməkdaşlıq fonunda tədrisin baş tutmasına imkan yaradır. Bu onlara özlərinin mənalı proyektlərini təqdim etməkdə və yoldaşları ilə bölüşməkdə kömək edir. Burada əsas məsələ kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasını təmin etməkdir. Bu da günün vacib məsələsidir. Bundan əlavə, internet üzərindən müəyyən tapşırıqların həyata keçirilməsi və yoldaşları ilə müzakirəsi əməkdaşlıq fonunda öyrənmənin real təzahürünə çevrilir. Burada müxtəlif səpkili dialoqların, replikaların baş tutması da maraqlı faktlardan hesab olunur. Bu zaman kommunikativ səriştənin uğurla baş tutması üçün intonasiya vacib amilə çevrilir.

Kommunikativ dil təlimi sahəsində tədqiqatlar aparan metodist-alimlər belə hesab edirlər ki, xarici dil təliminin müxtəlif şəraitlərində eyni müvəffəqiyyətlə həyata keçirilə bilən yeganə, universal bir metod mövcud deyil. Hər hansı konkret təlim kontekstlərində istifadə ediləsi olan bu və ya digər metod və ya üsulun seçilməsi üçün məsuliyyət məhz xarici dil müəlliminin üzərinə düşür. Heç şübhəsiz, tədris edilən xarici dildə ədəbiyyat nümunələrinin dilöyrənənlərə aşılması müəllim və

dilöyrənənlərin şüurlu, xüsusi şəkildə qurulmuş və məqsədyönlü fəaliyyəti prinsipləri üzərində təşkil edilməlidir. Bu da maraq və niyyətləri tam şəkildə fərqli olan müəllim və dilöyrənənlərin təlim prosesində fəal iştirakını nəzərdə tutur. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin məqsədyönlü öyrədilməsi həm müəllim, həm də dilöyrənənlər tərəfindən tədris prosesinin məqsədlərinin dərk edilməsini və tədrisin keyfiyyətini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Müəllimin replikaları ünsiyyətin baş verdiyi konkret situasiyanı nəzərə almaq zəruriliyini nəzərdə tutur, dilöyrənənlərin qurduğu dialoqda isə funksional-üslubi vahidlik əlamətləri verilir.

Aşağıdakı misallara nəzər salaq: Choose a passage from a coursebook and count the number of punctuation. Marks in the passage you have chosen. a) Write the punctuation marks from your chosen passage on the board. Check that the students know the English words for them. b) Divide the class into groups. There should be as many people in each group as there are punctuation marks in the passage, plus one, if necessary, two students can share a punctuation mark. Ask the students to look at the text chosen. Qeyd edək ki, əgər kimsə bacarıqlı (well rounded) kommunikator olmaq istəyirsə, bu zaman dörd bacarığın hər birindən məlumatlı olmalıdır. Bu bacarıqlar danışmaq, oxu, yazı, dinləmə hesab olunur. Bunları qısa olaraq “LSRW” də adlandırırlar. Bu dörd bacarığın istifadəsi kommunikatorları real həyat hadisələri barədə fikir yürütmək, hiss və həyəcanlarını bölüşdürmək kimi vacib məsələlərdə daha həvəsli edir. Beləliklə, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində istifadə edilən strategiyalar tələbələrin yaş, maraq və ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu çalışmalar şifahi dialoji nitq ünsiyyətini nəzərdə tutmur. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif diskussiyaların, debatların aparılması məqsəduyğun hesab olunur.

Elşən Aslanov

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>

elshanaslanov@bsu.edu.az

Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi-cədid Qarabağ” əsərində Qarabağın tarixi coğrafiyası

Açar sözlər: *Qarabağ, xanlıq, tarix, Şuşa, M.R.Fəna*

Keywords: *Karabakh, khanate, history, Shusha, M.R.Fana*

Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik bölgələrindən olan Qarabağın tarixi coğrafiyası ilə bağlı mənbələrdən biri də Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi-cədid Qarabağ” əsəridir. Məqsədimiz mənbədən istifadə etməklə Qarabağın tarixi coğrafiyasını və coğrafi mənzərəsini formalaşdıran amilləri təqdim olunan məlumatlara əsaslanaraq sistemli və kompleks şəkildə təhlil etmək və göstərməkdir. Əsərdə Qarabağın tarixi coğrafiyası ilə bağlı Qarabağ əyalətinin fiziki sərhədlərinin təsvir və təhlili, Pənah xan tərəfindən Bayat, Şahbulaq və Şuşanın hökumət mərkəzi kimi seçilməsi, xanlığın Xəmsə mülklilikləri ilə münasibətləri, Şuşa şəhərinin iqtisadi inkişafı, ticarət, sənaye və vergi sisteminin təşkili, Qarabağın əhali tərkibi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır.

Əsərdə Qarabağın qədimliyindən bəhs edən müəllif onun qədim Azərbaycanın böyük bir hissəsi olduğunu qeyd edir. Qarabağın tarixi və coğrafi mövqeyi barədə qısa məlumatında qeyd edir ki, Qarabağın qədim şöhrətini Bərdədən başlayaraq, Mil düzündə yerləşən Aran qala şəhərini, Araz çayı üzərində yerləşən Əshabi-rəs şəhərlərini, Bayat-Beyləqan şəhərlərini,

xüsusilə də şanlı Sultanbud təpəsini və digər yerləri xatırlayır (Qarabağnamələr, 1991, s. 249-250). Məqsədi “yeni” Qarabağ tarixini, yəni Pənah xan tərəfindən qurulan xanlığın tarixini yazmaq olan müəllif əsərdə Qarabağ əyalətinin sərhədlərini təfərrüatlı şəkildə təsvir edir ki, bu bölgənin geniş bir coğrafi ərazini əhatə etdiyini göstərir. Müəllifin məlumatlarına əsasən, Qarabağ əyalətinin cənub sərhədi Qapan dağlarından başlayıb Araz çayına qədər, şərq sərhədi Araz çayının axarı ilə Kür çayının birləşdiyi nöqtəyə qədər davam edir. Bu nöqtə “Qalaqayın adlı qəsəbə” kimi qeyd olunur. Kür çayı boyunca şərqdən qərbə, yəni “Türyan çay adlı yerədek” olan ərazi şimal sərhədi təşkil edir. Qərb sərhədi isə Duzdağ burnundan cənuba doğru Mirov dağının ətəyinə, oradan da Qara Çinar mülklərini əhatə edərək Mirov dağının qarlı hissəsinə qədər uzanır. Bu nöqtədən şərqdən qərbə doğru Ayrım kəndinin başının üstünə qədər sərhəd davam edir. Murovdan gələn dağ silsiləsi isə İrəvan və Gəncə quberniyalarının sərhədini təşkil edir. “Gəncə qəzası”, “İrəvan quberniyası” ifadələri ilə müəllif dövrün inzibati bölgüsü, “sabiqi Mustafaxanlı pristavlığı” ifadəsi ilə mövcud olan idarəetmə sistemi ilə bağlı məlumatlar verir. Əsərdə Qarabağın sadəcə düzənlik deyil, həm də dağlıq əraziləri, çay hövzələrini və silsilələri əhatə edən mürəkkəb quruluşa və müxtəlif relyefə malik olduğu göstərməklə, dolayısıyla onun fiziki coğrafiyasına da toxunulur.

Əsərdə Qarabağ xanlığının siyasi coğrafiyası ilə bağlı məlumatlar içərisində Pənah xanın Bayat mülkünü hökumət mərkəzi seçməsi, lakin sonradan Bayatın əhali izdihamını saxlamağa kifayət etməməsi və suyunun az olması baxımından yaşayış üçün əlverişli olmaması səbəbindən mərkəzin Şahbulağına köçürməsi, daha sonra Qarabağın müdafiəsi və əhalinin təhlükəsizliyi üçün Şuşa kəndinin yerində “Pənahabad” adlan-

dırılan möhkəm bir qala inşa etdirməyə qərar verməsini qeyd etmək olar.

Əsərdə Qarabağın tarixi-iqtisadi coğrafiyası ilə bağlı məsələlər, əsasən, Pənah xanın Şuşa şəhərini salması və idarə etməsi kontekstində verilir. İqtisadi inkişafa yönəlik Pənah xanın Şuşa şəhərini abadlaşdırmaq üçün kəndlilərdən vergi toplamaq üçün tədbirlər gördüyü, ticarəti və sənayeni tənzimləmək üçün qanunlar qoyması qeyd edilir. Pənah xanın həyata keçirdiyi bu tədbirlər əslində Qarabağ kəndlilərinin gündəlik həyatında iqtisadi baxımdan çətinliklər yaratsa da, digər tərəfdən yeni qurulan şəhər mərkəzi kəndlilərə təhlükəsizlik və daha təşkilatlanmış bir mühit təmin edirdi.

Əsərdə Pənah xanın Pənahabad adına gümüş pul kəsdirdiyi və bu pulun İran pulu ilə müqayisədə dəyərinin yarım qran olduğu göstərilir. Xanlığın pul vahidinin buraxılması xəzinənin dolmasına, Şuşa şəhərinin inşası və inkişafı üçün maliyyə vəsaitinin əldə olunmasına, xanın mərkəzi hakimiyyətinin və siyasi müstəqilliyinin iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Bu, xanlığın qonşu dövlətlərdən iqtisadi cəhətdən asılılığını azaldır, xanlığın daxili ticarətinin inkişafına təkan verirdi. Eyni zamanda bu, Pənahabad adlı gümüş pulun regional və beynəlxalq ticarətdə tanınmasını, müəyyən bir dəyərə malik olmasını, Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatının qonşu ölkələrin iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyasını göstərir.

Şuşa şəhərinin salınması zamanı şəhərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün bazar yeri, məscid və hamamların tikintisi iqtisadi coğrafiya ilə yanaşı mədəniyyət coğrafiyasının da mühüm tərkib hissəsidir. Şəhərin mərkəzi hesab olunan bir yerdə böyük məscidin inşa edilməsi Qarabağda islam dininin dominant mövqeyini və xanlığın dini-mədəni siyasətini əks etdirir. Əsərdə tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin xalq yaddaşında

toponimlər vasitəsilə yaşaması da Qarabağın mədəniyyət coğrafiyasının tarixi hadisələrlə sıx bağlı olduğunu sübut edir.

Əsərdə əhali coğrafiyası ilə bağlı məsələlərə toxunan müəllif Pənah xan hökumətinin mərkəzi olan Bayat mülkünə müxtəlif yerlərdən əhali toplanmağa başladığını vurğulayır və Şuşa şəhərinin salınması zamanı əhalinin ilkin olaraq müsəlmanlardan ibarət olduğunu qeyd edir. Əsərdə Xəmsə məliklərinin nəzarətində olan tarixi-siyasi ərazilər haqqında, “erməni əhalisi üzərində hakimiyyət iddiası edən şəxslərin” “erməni tayfasına qarşı duran beş nəfər məlikzadə” olması barədə də məlumatlar vardır. Bu məlumatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Xəmsə məlikləri erməni əsilli olmamışdır. Müəllif: “Hər biri bir erməni səkənsi olan dairədə məhdud halətdə ermənilərə nəzarət ediblər” (Qarabağnamələr, 1991, s. 252) fikri ilə məliklərin erməni əhalisi ilə bağlılığından deyil, əksinə, Xəmsə məliklərinin nəzarətindəki coğrafi ərazilərdə məhdud şəkildə məskunlaşan erməni əhalisindən bəhs edir. “Məlik Aslan əcdadı İslam məzhəbi qəbul etmiş” qeydi də məlikliklərin dini və etnik mənsubiyyətinin birmənalı olmadığını göstərir.

Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi-cədidi Qarabağ” əsəri Qarabağ xanlığının yaranması, idarə olunması və inkişafı barədə əsaslı məlumatlar verir, həmçinin, regionun tarixi-coğrafi inkişafını anlamaq üçün vacib bir sənəd rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. *Qarabağnamələr*. (1991). II kitab. Mirzə Rəhim Fəna. “Tarixi-Cədidi-Qarabağ”. Yazıçı.

Günəl Mammadova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0000-0002-6248-9265>
gunelmemmedova2806@gmail.com

Məktəb-ailə əməkdaşlığının məktəb mühiti üçün faydaları

Açar sözlər: *məktəb, ailə, məktəb-ailə əməkdaşlığı, valideynlərin məktəbdə iştirakı, məktəb rəhbərliyi*

Keywords: *school, family, school-family cooperation, parental involvement in school, school leadership*

Məlumdur ki, ümumiyyətlə fərdlərdə davranışın dəyişməsi prosesi kimi müəyyən edilən təhsil, insanlıq tarixi ilə paralel şəkildə meydana gəlmiş və sivilizasiya səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir cəmiyyətdə bu gün də həyata keçirilməkdədir. Cəmiyyətlər sosial həyatlarını davam etdirmək məqsədilə müxtəlif qurumlar formalaşdırmış, təhsilin institusionallaşması nəticəsində isə məktəblər yaranmışdır. Bu baxımdan məktəb şəxsiyyətin formalaşmasına cavabdeh olan sosial institut kimi qiymətləndirilir. Məktəb onu təşkil edən elementlərin koordinasiyalı fəaliyyəti sayəsində öz funksiyalarını yerinə yetirə bilən bir sistemdir. Buna görə də məktəbin inkişaf etdirilməsi və təhsil prosesinə bütün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi zəruridir. Belə ki, şəxsiyyətin formalaşması, ilk növbədə, ailədən başlayır; daha sonra isə ətraf mühit və məktəb vasitəsilə genişlənir, kütləvi informasiya vasitələri, həmyaşd qrupları və iqtisadi institutlarla qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində fərdin sosial münasibətlər dairəsi tədricən böyüyür. Müasir

dövrə informasiya axınının sürətlə artdığı və texnologiyaların inkişaf etdiyi şəraitdə təhsil müəssisələri də digər ictimai institutlar kimi dəyişmə və inkişaf prosesinə məruz qalaraq yeni strukturlar yaratmağa məcbur olur. Müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun şəkildə dəyişiklikləri həyata keçirə bilən ailə və təhsil müəssisələri cəmiyyətin nüfuzlu üzvlərinin yetişməsinə nail ola bilirlər. Bu səbəbdən, təhsildə uğur əldə etmək istəyən məktəb rəhbərliyi valideyn-müəllim münasibətlərinə xüsusi önəm verməli, bu əlaqələri səmərəli şəkildə inkişaf etdirməlidir. Məktəblər sosial baxımdan açıq sistemlərdir. Onlar daxilolmaları yaşadıkları cəmiyyətdən qəbul edir, müəyyən məqsədləri reallaşdırır və əməl olunmuş məhsulu yenidən cəmiyyətə təqdim edirlər ki, bu da məktəblərə açıq sistem xüsusiyyəti qazandırmaqdadır. Bu baxımdan məktəbləri cəmiyyətlə birgə nəzərdən keçirmək və onları bu kontekstdə qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur (Güneş, 2022, s. 3). Ailədə isə valideynlərin uşaqlara təsiri birbaşa və ya dolaylı yolla həyata keçir. Buna görə də ailədə valideynlərin ardıcıl davranışları kimi, müəllim və valideyn münasibətlərinin də ardıcıl olması vacibdir. Müəllimin şagirdə aşılacağı müsbət davranışın ailə tərəfindən ziddiyyətli yanaşmalarla pozulması mümkündür. Valideynlərin ev şəraitində övladlarına yanaşma tərzini və davranışları onların təhsilinə birbaşa təsir göstərməkdir (Hollingsworth & Hoover, 1999). Bu səbəbdən də uşaqların səmərəli öyrənmələri üçün uyğun mühitin yaradılması zəruridir və bu prosesdə məktəb və ailə birgə fəaliyyət göstərməlidir. İlk tərbiyə ailədə başlayır və məktəbdə davam edir. Buna görə də uşağın ev şəraitində qazandığı təcrübələr onun məktəbdəki nailiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu səbəbdən ailə mühitinin uşağın inkişafına uyğun şəkildə təşkil olunması vacibdir. Nəticə etibarilə, məktəb və

ailə arasında əməkdaşlıq və effektiv ünsiyyətin qurulması zəruridir.

Bu tədqiqatda keyfiyyətli tədqiqat dizaynlarından biri olan Case study (hadisə araşdırması) yanaşmasından istifadə edilmişdir. Keyfiyyətli tədqiqat, müşahidə, müsahibə və sənəd təhlili kimi keyfiyyət yönümlü məlumat toplama üsullarının tətbiq olunduğu bu araşdırmada, qavrayış və hadisələrin təbii mühitdə real və bütöv şəkildə təqdim edilməsinə imkan yaradan tədqiqat növü kimi müəyyən edilməkdədir (Yıldırım və Şimşek, 2011, s. 3-4). Araşdırmanın məqsədi müəllimlərin fikirləri əsasında məktəb-ailə əməkdaşlığının faydalarını müəyyənəlmək olmuşdur. Tədqiqatın iştirakçı qrupunu 2019-2020-ci tədris ilində ümumilikdə 39 müəllim (21 sinif rəhbəri və 18 fənn müəllimi) təşkil etmişdir. İştirakçı qrup maksimum müxtəliflik seçmə üsulu ilə müəyyən edilmişdir. Bu üsulla araşdırma aparılacaq sahə daxilində fərqli, lakin oxşar xüsusiyyətlərə malik vəziyyətlər seçilərək müxtəliflik təmin edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində könüllülük prinsipi əsasında müəllimlərin çalışdığı məktəblərə baş çəkilmiş və onlarla müsahibələr aparılmışdır. İştirakçıların demoqrafik göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: müsahibədə iştirak edən müəllimlərdən 24-ü kişi, 15-i isə qadındır. İş stajına görə 8 nəfər 6-10 il, 12 nəfər 11-15 il, 19 nəfər isə 16 il və daha çox pedaqoji təcrübəyə malikdir. Tədqiqatın məlumatları tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmış “Yarı Strukturlaşdırılmış Müsahibə Formu” vasitəsilə toplanmışdır. Müsahibə forması ilkin olaraq məktəb-ailə əməkdaşlığı mövzusunda çalışan mütəxəssislərin rəyinə təqdim olunmuş və onların təklifləri əsasında son forması hazırlanmışdır. Müsahibələrə başlamazdan əvvəl müəllimlərə araşdırmanın məqsədi və əhəmiyyəti barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Müsahibə prosesində verilən suallar və cavablar formaya dəqiq şəkildə qeyd olunmuş, əldə edilən məlumatlar müəyyən başlıq-

lar altında qruplaşdırılaraq alt mövzular formalaşdırılmışdır. Daha sonra tədqiqatçılar bu alt mövzuları birgə müzakirə edərək, qiymətləndirmə zamanı “Etibarlılıq = Konsensus / (Konsensus + Razılaşma)” düsturundan istifadə etmiş və etibarlılıq səviyyəsi 81% olaraq müəyyən edilmişdir. Müəllimlərin fikirlərini əks etdirmək üçün onların ifadələrindən birbaşa sitatlar gətirilmişdir. Etik prinsiplərə riayət etmək məqsədilə iştirakçıların adları qeyd olunmamış, onların hər biri O-1, O-2 və s. kimi kodlarla təmsil edilmişdir.

Məktəb-ailə əməkdaşlığının şagirdlərə təsiri ilə bağlı müəllimlərin fikirləri ümumiləşdirildikdə, bu əməkdaşlığın şagirdlərdə inam hissini artırdığı, onların inkişafına töhfə verdiyi və akademik nailiyyətlərini yüksəltdiyi görmək mümkündür. Fikrimizcə, ailənin məktəb həyatında iştirak etməsi valideynlərin məktəb və müəllimə olan etimadını möhkəmləndirir, bu həm də övladlarının həmyaşıdları ilə ünsiyyətini müşahidə etmələrinə, sinif rəhbəri və digər valideynlərlə məlumat mübadiləsi aparmalarına imkan yaratmaqdadır. Bununla yanaşı, valideynlərin məktəbdə keçirilən tədbirlərdə aktiv iştirak etməsi onların öz bacarıqlarını nümayiş etdirməsinə şərait yaradır, bu isə şagirdlərin motivasiyasına və məktəbə münasibətinə müsbət təsir edir, eləcə də məktəbə qarşı orta və müsbət münasibətin formalaşmasına kömək edir. Beləliklə, məktəb fəaliyyətlərində ailənin iştirakı və məktəb-ailə əməkdaşlığı şagirdlərin uğurlarına birbaşa müsbət təsir göstərməkdədir. Məktəb-ailə əməkdaşlığının məktəbə faydası barədə müəllimlərin fikirlərini əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə cəmləşdirmək olar: məktəbin maliyyələşdirilməsinə dəstək verir, intizam problemlərini azaldır və məktəbin nüfuzunu artırır. Bu cəhətdən müəllim-şagird və müəllim-valideyn əməkdaşlığının güclənməsi, həmçinin, ailədaxili qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi vacibdir. Təhsil və tərbiyə prosesinin aparıldığı məktəb, ən mühüm

sosial institut olan ailə ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir. Çünki məktəbin təhsil vəzifələrini tam şəkildə yerinə yetirə bilməsi ətraf mühitlə möhkəm və davamlı əlaqələrin qurulmasından asılıdır. Əgər ailə bu prosesdən kənarda qalarsa, digər sosial institutlarla əməkdaşlığın da effektivliyi azalır. Bu baxımdan məktəb-ailə əməkdaşlığının müəllimlərə faydaları ilə bağlı fikirlər belə ümumiləşdirilə bilər: bu əməkdaşlıq müəllimlərin motivasiyasını artırır, onların iş yükünü azaldır və təlim prosesinin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir. Valideyn-müəllim əməkdaşlığının faydaları barədə müəllimlərin fikirlərinə görə, bu əməkdaşlıq valideynlərin məktəbdə fəal iştirakını təmin edir, məktəbə maraqlarını artırır və onları məqsədyönlü şəkildə motivasiya edir. Aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşağın inkişafında məktəb və müəllimlərin təsiri böyükdür; sağlam fərdlərin yetişdirilməsi üçün valideynlər və müəllimlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq aparılmalı, ailədə iştirak yönümlü fəaliyyətlər təşviq edilməlidir. Beləliklə, məktəb-ailə əməkdaşlığının cəmiyyətə təsiri ilə bağlı müəllimlərin fikirlərinə əsasən, belə əməkdaşlıq özünü tanıyan, ictimai birliyi təmin edən və mədəniyyət səviyyəsi yüksələn nəsillərin formalaşmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Güneş, H. (2022). *Okul - çevre ilişkileri*. Sonçağ Yayıncılık.
2. Hollingsworth, P.M. & Hoover, H.H. (1999). *İlköğretimde öğretim yöntemleri*. A.Ü. Rektörlüğü Nəşriyyatı.
3. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Nəşriyyatı.

Günay Ələkbərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-1236-1786>

elekberovagunay30@gmail.com

M.T.Sidqi yaradıcılığında qələmə alınmış I növ təyini söz birləşmələri

Açar sözlər: *M.T.Sidqi, söz birləşməsi, I növ təyini söz birləşməsi, əsər, dil imkanları*

Keywords: *M.T.Sidqi, word combination, type I attributive word combination, work, language possibilities*

Azərbaycan dilində, eləcə də M.T.Sidqi yaradıcılığında qələmə alınmış I növ təyini söz birləşmələri sırasında birinci tərəfi say olan sintaktik vahidlərin bir qədər üstünlük təşkil etməsi diqqətçəkicidir. Əlbəttə ki, say+isim quruluşlu I növ təyini söz birləşmələrinin işlədilməsi baxımından şair-pedaqoqa məxsus əsərlərin dilini klassik ədəbi dillə həm birləşdirən, həm də fərqləndirən məqamlardan danışmaq mümkündür. Ümumiyyətlə, tərəfləri say və isimdən ibarət I növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəfin daşdığı məna elmi fikrin diqqətini cəlb etmiş, bu məsələ bir qədər geniş aydınlaşdırılmışdır. Məsələn, H.Mirzəzadə eyni problemin mahiyyətindən belə bəhs etmişdir: “Yazılı abidələrin dilindən aydın olur ki, sayların başqa məna növlərinə nisbətən, birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində miqdar sayları daha çox iştirak edir. Miqdar sayı “bir” əksər hallarda müəyyənlik, konkretlik bildirmək üçün işlənir. Çoxluq təşkil edən sayların məzmununda isə birinci tərəf ikinci tərəfin qeyri-müəyyən, sonsuz say anlayışı ilə əlaqədar olduğunu bildirir. Qeyri-müəyyənlik bəzən

də bir, iki, üç, dörd və s. şəkillərdə ifadə edilir ki, bu xüsusiyyət müasir danışiq dilimizdə tez-tez özünü göstərir. Gətirdiyimiz misalları nəzərdən keçirək: Gənimət gör ki, beş gündür tamaşası bu bazarın, İki aləmdə didarından özgə, yarəb ol gəməzən oqun bir yerdən atrıq yemişəm (Nəsimi); Bir yumruq urub qafama möhkəm, Get yoxsa yiyərsən əlli toxmaq (Xətayi); Hörmətim tut bir-iki gün kim sənin mehmanınam, Hər tərəf cövlan döndükcə yüz qan eyliyən, Necə bulmaz əcr min kafər müsəlman eyliyən (Füzuli)” (Mirzəzadə, 1990, s. 248-250).

M.T.Sidqi əsərlərində onlarla ayrı-ayrı məqamlarda “bir” sözünün həm dəqiqlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirməsi müşahidə olunur. Məsələn, bir gün, bir məclis, bir mətləb, bir gözəl ad kimi birləşmələrdə qeyri-müəyyənliyin məzmun daşıyıcısı məhz “bir” leksemidir. Bir nöqtə, bir əsr, bir saat birləşmələrində isə eyni söz artıq əşyanın sayını dəqiqləşdirir. Bununla belə, birləşmə daxilində sözün semantikasi mətnə görə aydınlaşır. Eyni vəziyyət birinci tərəfi “iki” sözünün təyinedici funksiya daşdığı I növ təyini söz birləşmələrində də özünü göstərir. Lakin M.T.Sidqi leksikonunda “iki” təsadüfi hallarda qeyri-müəyyən mənə ifadə edir və bu da sanki məişət dilinin təsiri kimi meydana çıxır. Məsələn, “Kəlləgic və bədhava uşaq” adlı imla mətnindən oxuyuruq: “Ey mənim zirək və huşyar şagirdlərim! Hərgah siz diqqət ilə dürüst mütəvəccəh olasınız, bu addan və bu kəlmədən məlumunuz olacaqdır ki, kəlləgic və bədhava uşaq kimdir və necə olur. Ümidvaram ki, bu məktəbdə belə bihuş və bədhava uşaqlardan tapılmasın. Hərgah bir nəfər və iki nəfər də olsa, inşallah onlar da yavaş-yavaş bu adəti və bu xasiyyəti tərk edəcəklər” (Həbibbəyli, 2004, s. 89).

Prinsipcə, yuxarıdakı mətnə müəllif danışiq dili üzərində müəyyən qədər dəyişiklik etməyə çalışmış, “bir-iki nəfər” ifadəsini “bir nəfər və iki nəfər” formasına salaraq dil normalarının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində iş aparmışdır. Hər iki

halda say bildirən sözlər qeyri-müəyyən semantika ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, M.T.Sidqi yaradıcılığında söz olaraq təklidləri bildirən bütün sayları I növ təyini söz birləşmələrinin təyinedici tərəfi məqamında görürük. Ümumiyyətlə, M.T.Sidqinin istər bədii-pedaqoji, istərsə də estetik-publisist əsərlərində say və isimdən düzəldilmiş yüzlərlə I növ təyini söz birləşmələri diqqəti cəlb etməkdədir.

M.T.Sidqinin əsərləri atributiv xarakter daşıyan tərəfi əvəzlilərdən ibarət I növ təyini söz birləşmələrinin zənginliyi ilə də səciyyələnməkdədir. Qeyd edək ki, üçmüəllifli “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis” kitabında eyni quruluşlu I növ təyini söz birləşmələrinə nümunə olaraq həmin hadisə, bu ölkə, bütün insanlar, o dağlar kimi sintaktik vahidləri göstərilmişdir (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007, s. 39-75).

Əlbəttə, əvəzlik+isim formatlı I növ təyini söz birləşmələrinin dildəki tarixi inkişafından bəhs edərkən ciddi bir quruluş dəyişikliyindən bəhs etmək mümkün deyil. Bununla belə, M.T.Sidqi əsərlərinin dili deməyə əsas verir ki, şair-pedaqoq “bu” işarə əvəzliyindən istifadə etməklə əsas tərəfi isimlərdən ibarət yüzlərlə yeni məzmunlu I növ təyini söz birləşmələrinin yaradılmasına nail olmuşdur. Daha doğrusu, şairin qələmə aldığı “bu əvvəlinci dərs”, “bu aqılanə hərəkət”, “bu gözəl kitab”, “bu məktəb”, “bu cəhalət” və s. kimi I növ təyini söz birləşmələri məhz maarifçilik ideyaları tərənnüm edən əsərlərin səciyyəvi cəhəti olaraq özünü göstərməkdədir. Bəlkə də, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeganə haldır ki, “Məktəbdə” şeirinin rədifli məhz birinci tərəfi “bu” işarə əvəzliyi olan I növ təyini söz birləşməsidir:

Əcəb xoşbəxt olur hər kəs,
Tutub məba bu məktəbdə.
Cəhalətdən çıxar hər kim,
Edə süknə bu məktəbdə.

... Maarif kəsb edən kimsə,
Gərək bu məktəbə gəlsin.
Bir az vaxtda kamalata,
Olur dara bu məktəbdə (Həbibbəyli, 2004, s. 89).

Düşündürücüdür ki, M.T.Sidqi əsərlərində I növ təyini söz birləşməsinin tərəfi olaraq eyni zamanda “o” (“ol”), “həmin”, “filan”, “bütün” (“cümlə”) kimi əvəzliliklər də yer tutmaqdadır. Qeyd-şərtsiz, şair-publisist əvəzlilikləri I növ təyini söz birləşməsinin tərkibində işlədərkən dilin xalq üçün anlaşılıqlı olması prinsipinə əsaslanmış, hətta insanlıq üçün son dərəcə ciddi əhəmiyyət kəsb edən ideyaların sadə söz və söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunması istiqamətində sistemli iş aparmışdır. Məsələn, M.T.Sidqinin hikmətli sözlərinin birindən oxuyuruq: “Qeyrətmənd adamlar hər gecə yatmamışdan irəli deməlidirlər: “Əlhəmdullah, bu gün səhhəti-bədənlə filan xeyir əməli elədim və filan əmrimi də cəbəcə etdim və filan mömin qardaşıma da ya maddi cəhətdən, ya dil ilə, ya əl ilə filan köməkliyi elədim. Əlhəqq, belə olmağı hər kəs arzu eləməsə, insan deyildir” (Həbibbəyli, 2004, s. 89).

Yuxarıdakı sitatda yer tutan “qeyrətmənd adamlar”, “hər gecə”, “bu gün”, “filan xeyir əməl”, “filan əmr”, “filan mömin qardaş”, “maddi cəhət”, “filan köməklik” kimi səkkiz I növ təyini söz birləşməsinin dördündə “filan” sözünün işlənməsi yolu ilə ideyanın bu qədər mükəmməl təqdimi artıq müəllifin mənsub olduğu dilin imkanlarına yetərincə bələdliyini təsdiqləməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Şərq-Qərb.*
2. Həbibbəyli, İ. (2004). *Məhəmməd Tağı Sidqi əsərləri.* Çarşıoğlu.
3. Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası.* Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.

Хадиджа Челябинева

Азербайджанский Государственный Педагогический

Университет

<https://orcid.org/0009-0005-0209-9184>

xedicechelebi1970@gmail.com

Этимологический анализ ключевых заимствований в русском языке

Ключевые слова: *этимология, заимствования, классификация, лексикология, история языка*

Açar sözlər: *etimologiya, alınma sözlər, təsnifat, leksikologiya, dil tarixi*

Keywords: *etymology, borrowings, classification, lexicology, history of the language*

Этимологический анализ заимствованных слов в русском языке представляет собой комплексное изучение их происхождения, путей проникновения и адаптации в языковой системе. Лексика русского языка формировалась на протяжении веков под влиянием различных культур и языков, включая тюркские, германские, романские и другие. Исследование заимствований позволяет глубже понять исторические контакты народов, культурные обмены и социально-экономические процессы, отразившиеся в языке.

Исторические предпосылки заимствований. История заимствований в русском языке тесно связана с развитием государства, торговыми и военными контактами, культурными влияниями.

Древнерусский период характеризовался активным взаимодействием с тюркскими племенами, что привело к

появлению значительного пласта тюркизмов. *Средневековье* принесло заимствования из греческого и латинского через церковно-религиозную сферу. Петровская эпоха ознаменовалась масштабным притоком голландских, немецких и французских терминов, отражающих модернизацию армии, флота, науки.

Классификация заимствований. Заимствования можно классифицировать по нескольким критериям:

1. По источнику – тюркские, германские, романские, финно-угорские и др.

2. По степени ассимиляции – полностью освоенные, частично освоенные, экзотизмы.

3. По тематике – военная, бытовая, научная, административная, религиозная лексика.

4. По времени заимствования – древние (до XVIII века) и новые (XIX–XXI вв.).

Лингвистический анализ. Этимологическое изучение заимствованных слов предполагает анализ фонетических изменений, морфологической адаптации и семантических сдвигов. Например:

арбуз (тюркск. *harbuz*), претерпело фонетическое упрощение и семантическую фиксацию в значении конкретного плода.

порт (фр. *port*) – при заимствовании из французского сохранил общее значение «гавань», но получил и переносные значения в составе сложных слов (*аэропорт*).

пальто (фр. *paletot*) – фонетическая адаптация с опущением конечного звука, морфологическая фиксация в виде несклоняемого существительного.

компас (итал. *compasso*) – упрощение двойного согласного и адаптация ударения под русскую просодику.

штаб (нем. *Stab*) – семантическое сужение: в немецком изначально «штаб» значил «палка, жезл» и «группа офицеров», в русском закрепилось лишь военное значение.

икона (греч. *εἰκών*) – фонетическая адаптация под славянскую систему (передача греческого *ei* как «и», утрата конечного *-v*), морфологическая интеграция в русскую парадигму существительных 1-го склонения (ж.р. на *-а*), семантическое сужение: в греческом «*εἰκών*» означало «образ, изображение» в широком смысле, в русском закрепилось преимущественно в значении «священное изображение».

Проведённый анализ ключевых заимствованных слов в русском языке, с учётом их этимологии, исторического контекста, классификации и путей адаптации, позволяет сделать вывод о высокой степени взаимосвязанности языка с социально-культурными и историческими процессами. Разнообразие источников заимствований — от латинских и греческих терминов науки и техники до французской и английской культурной и экономической лексики, а также значимого пласта тюркизмов — демонстрирует многослойность и полифункциональность этого процесса.

Выявленная классификация по способу проникновения, функциональному статусу, сферам применения, историческим периодам и типам адаптации подтверждает, что заимствования не только пополняют лексический состав, но и способствуют развитию фонетической, морфологической и семантической структуры русского языка. Особое внимание тюркизмам позволяет проследить уникальные культурно-исторические контакты, оказавшие влияние на формирование бытовой, военной и хозяйственной лексики.

Таким образом, заимствованные слова выступают важным инструментом лексического обогащения и отражают

динамику языковых изменений. Их изучение необходимо для комплексного понимания процессов языковой эволюции, сохранения национальной идентичности и выработки сбалансированной языковой политики в условиях глобализации.

Sevinc Ədalətqızı
Anadolu Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-0357-9129>
sevincadalet@yandex.com

Milli musiqi sənətimizin banisi Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılıq irsinə elmi baxış

Açar sözlər: *Üzeyir Hacıbəyli, bəstəkar, milli musiqi, opera, operetta*

Keywords: *Uzeyir Hajibeyli, compositor, national music, opera, operetta*

Azərbaycan milli peşəkar musiqi sənətinin banisi, görkəmli bəstəkar, dramaturq, publisist, musiqişünas, pedaqoq və ictimai xadim Üzeyir Hacıbəylinin ömür yolu rəngarəng və çoxşaxəli yaradıcılıq potensialı ilə zəngindir. Üzeyir bəy həmçinin, məhsuldar yaradıcılığı ilə gələcək nəsillər üçün dəyərli və mənəvi irs qoymuşdur. Bu mənəvi irsə bəstəkarın emosional ruhla dolu, bənzərsiz bəstələri, opera və operettaları, həmçinin nota çevirdiyi Azərbaycan xalq mahnıları və rəqsləri, eləcə də natamam qalan bir sıra musiqi nümunələri daxildir. Bu əsərlərdə Üzeyir bəyin coşqun duyğuları və həssas ruhu əks olunur, dərin düşüncələri isə musiqi vasitəsilə mənəvi dildə danışır. Üzeyir bəyin Şərq və Qərb motivlərinin sintezinə yönəlmiş musiqi əsərləri onun zəngin dünyagörüşünün məhsulu olmaqla yanaşı, daxili aləminin güzgüsü və arzu-istəklərinin təəcəssümüdür. Eyni zamanda, milli kimlik və mənəviyyatı əks etdirən Azərbaycan himninin bəstəçisi olaraq, Üzeyir bəyin tarix salnaməsində yeri və öz dəst-xətti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin,

Azərbaycan himninin söz müəllifi Əhməd Cavadın “Çırpınır-dın Qara Dəniz” şeirinə Üzeyir bəyin bəstələdiyi musiqi əsəri dünya şöhrəti qazanmış və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ortaq dəyərlərin simvoluna çevrilmişdir.

Bəstəkarın bioqrafik portretinə nəzər salarkən görürük ki, Üzeyir bəy 1885-ci il sentyabrın 18-də Qarabağın qucağında, Şuşa qəzasına daxil olan Ağcabədidə, əslən şuşalı Mirzə Əbdülhüseyn Hacıbəyov və ağdamlı Şirinbəyim Əliverdibəyovanın ailəsində dünyaya gəlib. O, Şuşada mədrəsə təhsili almış, ikiillik rus-tatar məktəbini bitirmişdi. Onun ilk musiqi müəllimi, Üzeyir bəyin özünün də qeyd etdiyi kimi, dərin biliyə və geniş dünyagörüşünə malik dayısı Ağalar bəy Əliverdibəyov olmuşdur. Üzeyir bəy ilk peşəkar musiqi təhsilini Qori müəllimlər seminariyasında almış və onun fəaliyyət yolu məhz bu təhsil ocağından başlamışdır. Burada qazandığı dərin bilik və təcrübə sayəsində o, peşə fəaliyyətində uğurlu başlanğıclara imza atmışdır. Görkəmli musiqi xadimi, bəstəkar Müslüm Maqomayevlə təhsil illərini paylaştığı dövrdə qurduğu yaxın münasibət zamanla yaradıcı və möhkəm dostluğa çevrilmişdir. Hər iki şəxsiyyətin həyatında Qori seminariyasının qoyduğu məhsuldar izlər müəyyən dövrdə əhəmiyyətli istiqamət kimi keçmiş və yaradıcılıq yolunda parlaq işıq saçmışdır. Hələ seminariyada təhsil aldığı illərdə Üzeyir bəy skripka, violonçel və müxtəlif nəfəs alətlərində ifa etməyi yüksək səviyyədə mükəmməl öyrənmişdi. Təhsil yolunun növbəti mərhələsində Üzeyir bəy Moskva Filarmoniyası Cəmiyyəti nəzdində musiqi kurslarında və Sankt-Peterburq Konservatoriyasında solfegio və harmoniya dərsləri alaraq peşəkarlığını daha da təkmilləşdirmişdir.

Bu nailiyyətlər nəticəsində Üzeyir Hacıbəyli 1908-ci ildə yaratdığı, Şərqdə ilk opera hesab olunan “Leyli və Məcnun” musiqili səhnə əsərinin müəllifi olmuşdur.

Adıçəkılən opera Üzeyir bəyin peşəkarlıq fəaliyyətində debütə çevrilmiş ilk musiqili teatral əsəridir. Üzeyir bəy 1909-cu ildə “Şeyx Sənan”, 1910-cu ildə “Rüstəm və Zöhrab”, 1911-ci ildə “Şah Abbas və Xurşud Banu”, 1912-ci ildə “Əsli və Kərəm”, 1915-ci ildə “Harun və Leyla”, 1936-cı ildə isə “Koroğlu” operalarının, həmçinin, “Ər və Arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1910) və “Arşın mal alan” (1913) operettalarının yaradıcısıdır.

Eyni zamanda, Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan milli musiqi sənətini elmi-nəzəri cəhətdən təhlil və tədqiq etmişdir. O, qiymətli mənbələrə əsaslanaraq “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı dolğun elmi-tədqiqat əsəri ilə mədəniyyətimizə dəyərli töhfə bağışlamışdır.

Bu sanballı elmi əsər dəqiq və sərrast musiqi terminlərinin istifadəsi ilə ərsəyə gəlməklə musiqi folkloru ilə yanaşı müxtəlif musiqi janrları – opera, operetta, musiqili komediya, kamera əsərləri, muğamlar və xalq mahnılarının incəliklərini dərinlən tədqiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir bəyin nəğmələrinə gəldikdə, Nizami Gəncəvinin məşhur qəzəllərinə bəstələdiyi “Sənsiz” və “Sevgili Canan” romansları bəstəkarın mahnı yaradıcılığında prioritet hesab olunur.

Dərin yaradıcılıq potensialı və irsi olan Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1945), professor (1940), Azərbaycan Konservatoriyasının rektoru (1928-1929, 1939-1948), Azərbaycan SSR Bəstəkarlar İttifaqının sədri (1938-1948) vəzifələrində çalışmışdır.

Bəstəkarın ömür notları 1948-ci ilin 23 noyabr tarixində sona çatsa da, onun yaratdığı ecazkar musiqi əsərləri mədəniyyətimizə bəxş edilmiş dəyərli töhfələr sırasında əvəzsiz yer tutub. Bu baxımdan, xalq ruhunun təsiri ilə cilalanmış Üzeyir Hacıbəylinin peşəkar musiqi sənəti öz əhəmiyyətini və dəyərini

itirmədən nəsillərin yaddaşına milli mənəvi cəhətdən köçərək, musiqi xəzinəsində əbədi yaşayır.

Onun xalq ruhunu əks etdirən nəğmələr, operalar və instrumental əsərlərdən ibarət geniş əhatəli irsi milli musiqi mədəniyyətimizin qürur mənbəyi kimi qorunacaqdır.

Gülnara Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-1447-9159>
g.h.haciyeva@gmail.com

Xarici dilin tədrisində kommunikativ metodun və interaktiv dərslərin üstünlüyü

***Açar sözlər:** qloballaşma, xarici dillərin tədrisi, kommunikativ metod, interaktiv dərslər, ünsiyyət*

***Keywords:** globalization, teaching foreign languages, communicative method, interactive lessons, communication*

Yaşadığımız dövrdə xarici dil bilikləri fərdi inkişafın, peşəkar rəqabət qabiliyyətinin və mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarığının mühüm göstəricilərindən birinə çevrilmişdir.

Qloballaşma prosesinin geniş vüsət aldığı müasir dövrdə xarici dillərin tədrisinə verilən tələblər yeni mahiyyət kəsb edib. Odur ki, ənənəvi dərs metodları hazırki tələblərə cavab vermək iqtidarında olmayıb, öz yerini daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verən kommunikativ metoda verib. Ötən yüzilliyin ikinci yarısında ənənəvi, qrammatika-mərkəzli yanaşmalara alternativ olaraq meydana çıxmış kommunikativ yanaşmanın hədəfi dilin real ünsiyyət prosesində istifadə edilməklə öyrədilməsidir. Bu təlim üsulu yalnız dil biliklərini deyil, həm də sosial və mədəni kompetensiyaları inkişaf etdirir. Xarici dillərin tədrisində kommunikativ metod və interaktiv dərslərin sintezi öyrənənlərin real ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün ən effektiv təsirli yanaşmalardan biridir. İnteraktiv təlim üsullarının tətbiqi də bu sahədə müsbət rola malikdir.

Kommunikativ metodun əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

❖ Ünsiyyət yönümlülük – dərslərin mərkəzində real və məqsədyönlü ünsiyyət durur.

❖ Bacarıqların integrasiyası – dinləmə, şifahi ifadə, oxuyub anlama və yazılı ifadə bacarıqları bir-birindən ayrı deyil, eyni proses daxilində aşılır.

❖ Məzmunun kontekstuallığı – dil vahidləri mətnlərin və situasiyaların tərkibində təqdim edilir.

❖ Öyrənən yönümlülük – öyrənmə prosesində öyrənənlər passiv deyil, fəal iştirakçılardır.

Avropa Ümumi Çərçivə Sənədində (CEFR) göstərilən kommunikativ kompetensiya modelinə uyğun olaraq, sözügedən təlim strategiyası yalnız dil biliklərinin deyil, həm də sosial, mədəni və strateji bacarıqların inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

İnteraktiv dərslər texnologiyaları. İnteraktiv dərslər kommunikativ metodun ən məhsuldar tətbiqi nümunələrindən olub, əsas məqsədi tələbəni passiv dinləyicidən fəal iştirakçıya çevirməkdir. Bu tip dərslərin planlaşdırılması müəllimdən metodiki bilik, hazırlıq və daha çox vaxt tələb edir. İnteraktiv dərslər dil öyrənənlərlə müəllim arasında və öyrənənlərin özləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətdən ibarətdir. Son dövrlərin təcrübəsində geniş istifadə olunan və kommunikativ bacarıqların gücləndirilməsində müstəsna rol oynayan interaktiv texnologiyalar aşağıdakılardır:

Rol oyunları və situasiya canlandırmaları. Bu qəbildən olan oyunlara “bankın əməkdaşı ilə müştərisi arasında”, “ev sahibi ilə usta arasında”, “ad günü üçün tort sifarişi” kimi situativ dialoqların ifasını və ya “yolda avtomobil qəzasından sonra mübahisə” kimi real həyat səhnələrinin oynanılmasını misal göstərmək olar. Belə mətnlərin içərisində keçilmiş leksik və qrammatik materiallar cümlələrdə işlədilərək yaddaşda möhkəmlənir.

Debat və müzakirələr. Müəyyən mövzu ətrafında iki və ya daha çox komanda arasında debat aparmaq tələbələrin arqu-

ment qurmaq bacarıqlarını, fikirlərini spontan ifadə etmək bacarığını və vərdislərini inkişaf etdirir.

Problem həll etmə tapşırıqları. “Tələbənin büdcəsinin idarə edilməsi” və ya “iş müsahibəsinə hazırlıqla” bağlı qrupa verilən tapşırıqlar qrup üzvlərinin problem həll etmək qabiliyyətini təkmilləşdirməklə bərabər, əməkdaşlıq bacarığını da möhkəmləndirir.

Cüt və qrup işi. Qrupa bir məqaləni oxumaq və oradakı əsas fikirləri izah etmək tapşırılır. Bu həm oxuyub anlama, həm də şifahi ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Rəqəmsal platformalar və oyunlar. Beynəlxalq təcrübədə mövcud olan Kahoot, Quizlet, Padlet kimi təlimyönlü oyunlarla dərs prosesini daha cəlbedici etmək olar. Bu tip platformalarda biliklərin dərhal yoxlanılması da mümkündür. Təcrübə göstərir ki, kommunikativ-interaktiv yanaşma tələbələrdə öyrənməyə motivasiya yaradır. Kommunikativ metod ilə, dil yalnız qaydalar vasitəsi ilə öyrədilməyib, real ünsiyyət kontekstində mənimsənilir. İnteraktiv dərslər tələbələrə (şagirdlərə) söz ehtiyatını zənginləşdirmək və qrammatikanı praktikada möhkəmləndirmək imkanı verir. Danışdıqca dil öyrənənlərin səhv etmək qorxusu azalır, sərbəst danışma vərdişi inkişaf edir və beləliklə, özlərinə inamı artır. Müasir texnologiyaların, oyun elementlərinin və praktik tapşırıqların dərs prosesinə daxil edilməsi, təlimin keyfiyyətini, tələbə (şagird) məmnuniyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməklə yanaşı, onlarda davamlı öyrənmə vərdisləri formalaşdırır. Rol oyunları və beynəlxalq mövzulu müzakirələr tələbələrə (şagirdlərə) fərqli mədəniyyətləri anlama, mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarığı və qarşılıqlı hörmət mədəniyyəti aşılayır.

Nicat Cəfərov

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0003-3933-3753>

nijat.jafarov@yahoo.com

Azad Ticarət Zonalarında hüquqi müəyyənliyin qorunmasında mübahisələrin həlli mexanizmlərinin rolu

***Açar sözlər:** azad ticarət zonaları, mübahisələrin həlli, hüquqi müəyyənlik, beynəlxalq iqtisadi hüquq, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, regional integrasiya*

***Keywords:** free trade zones, dispute settlement, legal certainty, international economic law, World Trade Organization, regional integration*

Azad Ticarət Zonaları (ATZ) ticarətin liberallaşdırılması, sərmayə axınlarının təşviqi və regional əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş əsas hüquqi-iqtisadi mexanizmlərdən biridir. Lakin ATZ-lərin dayanıqlılığı təkcə gömrük rüsumlarının azaldılması və ya formal hüquqi öhdəliklərlə müəyyən olunmur. Həqiqi hüquqi effektivlik, hüquq subyektlərinin – dövlətlərin, investorların və kommersiya iştirakçılarının – davranışlarının hüquqi nəticələrini əvvəlcədən proqnozlaşdırması, sabit qaydalara əsaslanması və hüquq pozuntusu baş verdikdə etibarlı institutlara müraciət edə bilməsi ilə təmin olunur. Bu sabitliyin təmin edilməsində mübahisələrin həlli mexanizmlərinin (MHM) rolu həlledicidir.

ATZ-lərdə MHM təkcə texniki prosedur mexanizmləri deyil, hüquqi sabitliyi təmin edən əsas struktur komponentlərdən

biridir. Hüquqi müəyyənlik – yəni qaydaların aydın, ictimai şəkildə elan olunmuş və ardıcıl tətbiq edilməsini nəzərdə tutan prinsip – beynəlxalq iqtisadi hüquqda xüsusilə mühümdür. Çünki bu sahədə çoxsaylı aktorların iştirak etdiyi və mərkəzləşdirilmiş icra orqanlarının olmadığı şəraitdə MHM-lər hüquqi öhdəliklərin neytral və proqnozlaşdırıla bilən formada tətbiqinə zamanət verir (Petersmann, 2012, s. 75).

ATZ-lərin hüquqi cəhətdən cəlbədici olması onların iştirakçı dövlətlər arasında sabit və proqnozlaşdırıla bilən hüquqi münasibətlər yaratmaq qabiliyyətindən asılıdır. Tarif öhdəlikləri, mənşə qaydaları, texniki tənzimləmələr və qarşılıqlı tanınma prinsipləri hüquqi baxımdan yalnız o zaman effektiv olur ki, onların pozulması hallarında hüquqi müdafiə imkanı mövcud olsun. Hüquqi sabitlik təkcə müqavilə müddələrinin mövcudluğu ilə deyil, bu müddələrin məcburi qaydada tətbiqini təmin edən institutlarla mümkündür (Guzman, 2002, s. 308). MHM-lər bu mənada *pacta sunt servanda* prinsipinin institusional daşıyıcısı olaraq çıxış edir. Onlar, həmçinin, potensial pozuntuların nəticələrinin hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi mexanizmini formalaşdıraraq iştirakçıları *ex ante* formada öz davranışlarını hüquqa uyğun tənzimləməyə təşviq edir (Pauwelyn, 2008, s. 61-63). MHM-lərin əsas funksiyalarından biri onların preventiv (cəzalandırmadan əvvəl qarşısını alan) təsiridir. Dövlətlər və digər iştirakçılar baş verən pozuntuların neytral bir panel və ya tribunal tərəfindən qiymətləndiriləcəyini bildikdə, birtərəfli addımlar atmaqdan çəkindirirlər.

Məsələn, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Mübahisələrin Həlli Qaydaları dövlətləri özbaşına tədbirlər görməkdən çəkinərək mübahisələri institusional mexanizmlərlə həll etməyə yönləndirir (Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, 1994). Əgər ATZ-lərdə MHM-lər yalnız diplomatik konsultasiyalar və ya könüllü vasitəçilik formatında

nəzərdə tutulubsa, bu zaman hüquqi nəticələr qeyri-müəyyən və siyasi proseslərdən asılı hala gəlir. Bu isə həm dövlətlər, həm də investorlar üçün hüquqi risklər doğurur (Marceau, 2002, s. 759). Eyni zamanda, ATZ müqavilələrində tez-tez “zəruri tədbir”, “mütənasiblik”, “ekvivalent mühafizə” kimi açıq mənalı müddəalar yer alır. MHM-lər bu anlayışların konkret hallarda necə tətbiq olunmalı olduğunu izah edən əsaslandırılmış qərarlar vasitəsilə hüququn vahid təfsirini təmin edir (Mavroidis, 2016, s. 422-427).

ÜTT Apellyasiya Orqanının presedentləri, mövcud institutional böhrana baxmayaraq, bu baxımdan vacib nümunədir (Horn, Mavroidis, 2020). Əks halda, hər bir iştirakçı dövlət həmin müddəanı subyektiv şəkildə izah etməyə çalışır ki, bu da hüquqi parçalanmaya və normativ xaosa səbəb olar.

Ən mükəmməl hüquqi müddəalar belə onların pozulması halında uyğunluğun təmin edilməsi ilə tam anlam qazanır. MHM-lər çox zaman pozuntu nəticəsində yaranmış müqavilə pozuntusunu düzəltmək üçün müvafiq tədbirlər tövsiyə edə və ya qarşılıqlı cavab tədbirlərini qanuniləşdirə bilər (Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, 1994). Bu hüquqi vasitələr özbaşına və qeyri-qanuni sanksiyaların alternativini kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, MHM-lərin tətbiqi respondent dövləti hüquqi əsaslandırma verməyə məcbur edir ki, bu da şəffaflıq və hüquqi hesabatlılığı artırır. Məsələn, investor-dövlət arbitrajında dövlətlər müəyyən qərar və ya qanunların beynəlxalq hüquqi öhdəliklərlə uyğunluğunu sübut etməlidirlər (Schill, 2009, s. 221).

MHM-lərin nəzəri əhəmiyyətinə baxmayaraq, praktikada bir sıra çətinliklər qalmaqda davam edir. Birincisi, bir çox ATZ yalnız siyasi məsləhətləşmələr və ya könüllü mübahisə mexanizmləri nəzərdə tutur. İkincisi, bəzi MHM-lər, formal baxım-

dan məcburi olmalarına baxmayaraq, tətbiq və icra mexanizmləri baxımından zəifdir. Nəhayət, bəzi MHM-lərin siyasiləşməsi və forum seçimləri onların legitimliyini sual altına alır (Franck, 2005). Lakin MHM-lərin olmaması və ya yalnız kağız üzərində mövcudluğu çıxış yolu deyil. Əsas məsələ hüquqi müstəqilliyi və institusional kontekstə uyğunluğu təmin edə bilən mexanizmlərin dizaynıdır.

Nəticə olaraq, Azad Ticarət Zonalarında Mübahisələrin Həlli Mexanizmləri hüquqi arxitekturanın ayrılmaz və dayanıqlı hissəsidir. Onlar təkcə pozuntulara cavab verən reaktiv institutlar deyil, eyni zamanda, hüquqi sabitliyin əsas dayaq sütunlarıdır. Hüquqi müəyyənlik sabit və dəyişməz bir anlayış deyil, əksinə, o, məhkəmə presedentləri, hüquqi təfsirlər və icra mexanizmləri vasitəsilə daim inkişaf etdirilən və yenidən qurulan dinamik bir hüquqi institutdur. Geosiyasi risklərin artdığı müasir dövrdə MHM-lər hüquqa əsaslanan beynəlxalq ticarət nizamının ən etibarlı təminatçısı qismində çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Franck, S.D. (2005). *The Legitimacy Crisis in Investment Treaty Arbitration*. 73 Fordham L Rev 1521.
2. Guzman, A.T. (2002). *The Cost of Credibility: Explaining Resistance to Interstate Dispute Resolution Mechanisms*. 31 JLS 303.
3. Horn, H., Mavroidis, P. (2020). *The WTO Dispute Settlement Data Set 1995–2019 (WTO Economic Research and Statistics Division)*.
4. Marceau, G. (2002). *The WTO Dispute Settlement and Human Rights*. 13 EJIL 753.

5. *Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization*. (1994). Annex 2: Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes (DSU).
6. Mavroidis, P.C. (2016). *The Regulation of International Trade*. 4th edn, MIT Press, vol 2.
7. Petersmann, E-U. (2012). *International Economic Law and the Pursuit of Global Justice*.
8. Pauwelyn, J. (2008). *Optimal Protection of International Law* Cambridge University Press.
9. Schill, S.W. (2009). *The Multilateralization of International Investment Law*. CUP.

Rovshan Humbataliev

Azerbaijan State Marine Academy

<https://orcid.org/0000-0002-9114-8953>

rovshangumbataliev@rambler.ru

Sariya Allakhverdiyeva

Mingeçaur State University

<https://orcid.org/0009-0007-2475-4148>

seriye_allahverdiyeva@mail.ru

Farida Bayramova

Baku State University

<https://orcid.org/0009-0001-8413-692X>

feridamb1970@gmail.com

Development of Turkic Languages through Mathematical Modeling

Keywords: *structure, trend, modeling, linguistics, dynamics*

Açar sözlər: *struktur, trend, modelləşmə, dilçilik, dinamika*

Mathematical modeling of language change involves constructing models that take into account various factors influencing the evolution of linguistic units (such as phonemes, morphemes, syntax, etc.). The following approaches are commonly employed for this purpose:

- **Logistic Regression:** This method is used to model the probability of emergence or disappearance of linguistic forms.
- **Markov Chains:** These enable the modeling of probabilistic transitions between different states of a language, such as changes in word forms or grammatical structures.
- **Population Dynamics Models:** These are applied to describe the spread of languages and their dialects.

Turkic languages have a long and complex history that encompasses both internal development and external influences through borrowing from other languages. Mathematical models can assist in reconstructing the historical changes of these languages over time. Markov Chain Formula for the Change of Linguistic Forms (Kemeny, Snell, 1960): Let us consider the process of change in a grammatical form (for example, case endings) in one of the Turkic languages. Let S_t is the state of the language at a given point in time t , but P_{ij} is the probability of transition from one state to another in the next time interval i to j . Then, for the model of linguistic form change, a system of equations can be formulated as follows:

$$S_{t+1} = P \bullet S_t$$

here P is transition probability matrix, but S_t is state vector (for example, different word forms or grammatical structures).

Turkic languages are characterized by a significant number of dialects and variants. Mathematical modeling can be used to analyze their distribution. One such model is the diffusion model. The diffusion model can be applied to describe the spread of changes in linguistic forms among dialects. In this context, diffusion refers to the process of spreading linguistic features, such as grammatical constructions or phonetic changes, among speakers of different dialects over time. Mathematically, the diffusion model can be represented by equations of the form:

$$\frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial t^2} = D \bullet \frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2},$$

where $u(x, t)$ is the concentration (or frequency) of a specific linguistic form in a spatiotemporal context (for example, the spread of a particular case ending or grammatical construction among dialects); D is the diffusion coefficient, which determines the rate of spread of the change; $\frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial x^2}$ is the

diffusion operator, which describes how the change spreads across different dialects or regions. Let us assume that dialects are distributed across a territory with a certain probability. Let $p(t)$ is the probability that a dialect will be spread over a certain territory at a given point in time t , then the change in the probability of distribution can be described by a differential equation:

$$\frac{d p(t)}{d t} = \alpha p(t)(1 - p(t))$$

here α is the spread coefficient, which characterizes the rate of dialect diffusion, is analogous to the logistic growth model. This model describes exponential spread initially, followed by stabilization upon reaching a certain level. The use of mathematical models such as Markov chains or diffusion equations enables systematic investigation of how linguistic forms change and propagate. These approaches can help to:

- Reconstruct historical changes in language by analyzing probabilistic transitions between grammatical states.
- Analyze the dynamics of changes across different dialects and identify patterns in their distribution.
- Model the influence of external factors, such as social changes, migrations, or cultural exchanges, on language development.

Thus, these models can be valuable both for describing current linguistic processes and for forecasting future changes. Turkic languages, especially due to historical migrations, frequently interact with other languages. In this context, network theory proves useful, as it allows modeling the contacts between languages (Barrett, Ryan, 2005). Let us assume that each language can be represented as a vertex in a graph, and the interactions between languages as edges. Let A is adjacency matrix, where A_{ij} is the weight of the edge between languages i and j , characterizing the degree of their mutual influence. Thus, to analyze the impact of external languages on the development of the Turkic language, graph analysis methods such as centrality, clustering, and others can be employed. The use of mathematical models also enables the prediction of how Turkic languages will develop in the future. For example, one can construct a model that takes into account factors such as social, cultural, and technological changes. To achieve this, time series forecasting methods can be employed (De Boer, 2001; Abel, Snow, 2005).

Let us assume that $y(t)$ is this is a certain lexical or grammatical characteristic of the language at a given point in time t , and it changes according to a linear law:

$$y(t) = y_0 + \beta t$$

here y_0 is the initial value of the characteristic, but β is the rate of change, which can be estimated based on historical data.

Mathematical modeling provides a powerful tool for studying the evolution of Turkic languages. The application of various mathematical methods enables a more precise and systematic analysis of the processes occurring within languages

and allows for the prediction of their future development. These approaches are increasingly in demand within linguistics and can serve as a foundation for a deeper understanding of language change, its causes, and underlying patterns.

Works (Humbataliev, 2014; Humbataliev, 2008; Gumbataliyev, 2007; Humbataliyev, 2021) provide various boundary conditions for solving mathematical models constructed to determine corrosion under mechanical stress in aggressive metal environments.

References

1. Abel, D., Snow, D. (2005). Language Dynamics and Evolution. *Journal of Mathematical Physics*, 46(6), pp. 6402-6411.
2. Barrett, P.J., Ryan, M. (2005). *A Mathematical Theory of Language*. Springer.
3. De Boer, B. (2001). The Evolution of the Verb Morphology of a Pidgin Language. *Journal of Mathematical Linguistics*, 5(4), pp.361-383.
4. Humbataliev, R.Z. (2014). On solvability of some boundary value problems for elliptic type operator-differential equations. *Eurasian Mathematical Journal*, v.5, №4, pp.33-55.
5. Humbataliev, R.Z. (2008). On generalized solution of a class higher order operator-differential equations. *Turkish Journal of Mathematics*, v.32, №3, pp. 305-314.
6. Gumbataliyev, R.Z. (2007). On regular solvability of boundary value problems in weight space. *International Journal of Mathematical Analysis*, v.1, №25, pp.1209-1216.

7. Humbataliyev, R.Z. (2021). On the periodicity of a boundary value problem. *Scientific Horizon in the Context of Social Crises*, v.50, pp.567-574.
8. Kemeny, J.G., Snell, J.L. (1960). *Finite Markov Chains*. D.Van Nostrand Company.

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Həqiqət Qədirova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb elmləri doktoru

<https://orcid.org/0009-0001-5297-9191>

dr.kadyrovah@mail.ru

Aysu Bəylərova

Azərbaycan Tibb Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-5151-4986>

beylerovaaysu144@gmail.com

Səhiyyə xidmətləri ilə əlaqəli sepsis törədiciləri

Açar sözlər: *sepsis, səhiyyə xidməti ilə əlaqəli infeksiyalar, neonatal sepsis, antibiotiklərə davamlılıq, multirezistent mikroorqanizmlər*

Keywords: *sepsis, healthcare-associated infections, neonatal sepsis, antibiotic resistance, multidrug-resistant microorganisms*

Aktuallıq. Sepsis - mikroorqanizmlərin qana daxil olaraq sürətlə çoxalması və immun sistemin infeksiyaya qarşı verdiyi kəskin reaksiyası nəticəsində əmələ gələn ciddi klinik vəziyyətdir. Müalicə olunmadığı təqdirdə, sepsis çoxlu orqan çatışmazlığına və ölümlə nəticələnə biləcək septik şoka səbəb ola bilər. Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən, əksər hallarda sepsisin törədi-

ciləri: *S.aureus*, *K.pneumoniae*, *S.pneumoniae*, *E.coli* və digər mikroorqanizmlərdir.

Səhiyyə xidmətləri ilə əlaqəli sepsis Reanimasiya və İntensiv terapiya şöbələrində xəstələnmə və ölümün əhəmiyyətli səbəbidir. Xəstəxanadaxili sepsis xəstəxanada 48 saat və daha uzun müddət qalmalı olan şəxslərdə rast gəlinir və infeksiya kontaminasiya olmuş alətlərdən və ya hər hansı patogenlə yoluxmuş şəxs tərəfindən keçə bilər.

Tədqiqatın məqsədi. Sepsisli xəstələrin qan nümunələrində rast gəlinən mikroorqanizmlərin növünü aşkarlamaq, onların antimikrob preparatlara davamlılığını dəyərləndirmək və davamlılıq spektrinə əsasən müalicə üçün uyğun antibiotiklərin tövsiyə edilməsidir.

Material və metodlar. Tədqiqat üçün 01.03.2025 – 30.04.2025 tarixlərində Respublika Xəstəxanasına daxil olan müxtəlif yaş qruplarına aid 60 (onlardan 52 nəfər uşaq, 8 nəfər isə böyükdür) xəstənin qan nümunəsinin müayinəsi aparılmışdır. Nümunələr aerob və anaerob hemokultura flakonlarına kultivasiya edilmiş və Bactec cihazında 35-37°C-də inkubasiya edilmişdir. Pozitiv nəticələr qanlı aqara və EMB aqarına kultivasiya edilmiş və nəticələr dəyərləndirilmişdir.

Alınmış kulturaların antibiotiklərə qarşı həssaslığı disk difuziya üsulu ilə EUCAST (The European Committee On Antimicrobial Susceptibility Testing) standartlarına əsasən təyin edilmişdir.

Nəticələr. 60 nümunədən 39-da *Klebsiella pneumoniae*, 7-də *Enterococcus spp.*, 4-də *Candida spp.*, 3-də *Methicillin-rezistent Staphylococcus aureus (MRSA)*, 3-də *Escherichia coli*, 2-də *Candida albicans*, 2-də *Staphylococcus aureus*, 1-də *Pseudomonas aureginosa* aşkar edilmişdir. Müayinə edilən 59 xəstədə yalnız bir patogen, bir nümunədə isə iki patogen aşkar edilib. Qan nümunəsi tədqiq edilən xəstələrin əksəriyyəti 4 gün

– 9 ay arası yaşda olan körpələrdən ibarət olmuşdur. Bu da neonatal dövrdə sepsisin və antibiotikə davamlı infeksiyaların aktuallığını bir daha ön plana çıxarır.

İzolə edilən əksər mikroorqanizmlər antibiotiklərə davamlılığı ilə diqqət çəkir. Xüsusilə *K. pneumoniae* ştammlarının əksəriyyəti tigecycline və trimethoprim/sulfamethoxazole antibiotiklərindən başqa digərlərinə davamlı olmuş, *Methicillin-resistant Staphylococcus aureus* (MRSA) erthromycin, cefoxitin, levofloxacin, ciprofloxacin, moxifloxacin, oxacillin-ə davamlılıq yaratmışdılar. *Enterococcus spp.* istifadə edilən bütün antibiotiklərə həssas olmuşlardır.

Yekun. Tədqiqat zamanı araşdırılan nümunələrdən izolə edilmiş mikroorqanizmlər arasında əsas yeri *K.pneumoniae* tutmuşdur. *K.pneumoniae* ştammlarının əksəriyyəti tigecycline və trimethoprim/sulfamethoxazole-a həssas olmuşdur.

Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>
seferovaelnure@mail.ru

Sabiyə Cəbrayılzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-0374-4828>
sabina.jbz@bk.ru

Ümumtəhsil məktəblərində inklüziv təhsil mühitində biologiya müəllimlərinin əməkdaşlıq əsasında öyrənmə və tətbiqetmə təcrübələrinin refleksiyası

Açar sözlər: *biologiya, müəllim, inklüziv, əməkdaşlıq, öyrənmə, refleksiya*

Keywords: *biology, teacher, inclusive, collaboration, learning, reflection*

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların bir çox spesifik ehtiyacları olduğuna görə, bu ehtiyacların qarşılınması üçün müxtəlif profilli mütəxəssislərdən ibarət qrupların birgə əməkdaşlıq etməsi vacibdir. Inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi və inkişafı üçün əməkdaşlıq mədəniyyətinin mövcudluğu çox önəmlidir. Əməkdaşlıq, bir neçə insanın ortaq məqsədə çatmaq üçün birlikdə çalışdığı bir prosesdir. Aydındır ki, yalnız bir nəfər bir uşağın koqnitiv, hərəkəti, sosial, ünsiyyət və digər ehtiyacları ilə bağlı bütün məsələləri həll edə bilməz. Bu cür işlərin öhdəsindən

yalnız məlumat və biliklərini bir-biri ilə mübadilə edən və fəal əməkdaşlıq edən bir qrup mütəxəssis gələ bilər.

Son onilliklərdə inklüziv təhsil anlayışı bütün dünyada təhsilin əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Inklüziv təhsil, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə, ehtiyaclarına və qabiliyyətlərinə uyğun olaraq təhsil almasını təmin etməyi hədəfləyir. Biologiya fənni isə məktəblərdə təbiət elmlərinin öyrədilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu sahə, şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, elmi yanaşmalar və təcrübələr əsasında biliklər əldə etməyə kömək edir. Lakin inklüziv təhsil mühitində bioloji elmlərin tədrisi əlavə diqqət və müxtəlif yanaşmalar tələb edir.

Bu araşdırma, inklüziv təhsil mühitində biologiya müəllimlərinin əməkdaşlıq əsasında öyrənmə və tətbiqetmə təcrübələrini, onların tədris metodlarını və qarşılaşdıqları çətinlikləri araşdırmaq məqsədini güdür. Əməkdaşlıq əsasında öyrənmə modeli, müəllimlərin müxtəlif tədris yanaşmalarını paylaşmalarına və bir-birlərindən öyrənmələrinə imkan verir, beləliklə, həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün effektiv təhsil mühiti yaradır.

Inklüziv Təhsil və Əməkdaşlıq Əsasında Öyrənmə: Inklüziv təhsil, hər bir şagirdin özünün inkişafına uyğun təhsil almasına imkan yaratmaqla yanaşı, xüsusi ehtiyacları olan şagirdləri də nəzərə alır. Bu model, müxtəlif qabiliyyətlərə və ehtiyaclara sahib şagirdlərin birgə təhsil aldığı mühitin formalaşdırılmasını təmin edir. Biologiya fənni, şagirdlərin həyatla bağlı mühüm məsələləri anlamağı və təbiətin qanunlarını öyrənməyi hədəflədiyinə görə, inklüziv təhsil mühitində bu sahədə tədris daha çox fərdi yanaşmanı tələb edir.

Əməkdaşlıq əsasında öyrənmə, müəllimlərin birgə işləməsi, təcrübələrini paylaşması və şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarına uyğun metodlar inkişaf etdirməsi kimi amilləri əhatə edir. Bu

modeldə müəllimlər öz aralarında daimi əlaqə və dəstək təklif edir, müxtəlif tədris yanaşmalarını, metodları və texnologiyaları müzakirə edirlər. Həmçinin, şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun tədris mühiti yaradır və fərdi yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır.

Biologiya Tədrisində İnküziv Yanaşmalar və Çətinliklər: İnküziv təhsil mühitində biologiya fənninin tədrisi, müəllimlər üçün müxtəlif çətinlikləri də üzə çıxarır. Ən əsası, müxtəlif ehtiyacları olan şagirdlərin dərslə uyğunlaşdırılması, tədris materiallarının adaptasiyası və fərqli tədris metodlarının tətbiqidir. Biologiya fənnində təkcə nəzəri biliklər deyil, həm də praktiki təcrübə və eksperimentlər mühüm yer tutur. Bu təcrübələrin hər bir şagird üçün əlçatan olması, dərslərin müxtəlif metodlarla tədrisi bu çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir. Tədris materiallarının fərdi ehtiyacları uyğunlaşdırılması və adaptasiya edilməsi bu sahədəki ən mühüm məsələlərdən biridir. Xüsusilə xüsusi ehtiyacları olan şagirdlər üçün dərslər vəsaitlərinin, laboratoriya təcrübələrinin və digər materialların adaptasiyası vacibdir. Bu, həmçinin, müəllimlərin fərdi yanaşmalarını inkişaf etdirmələrini və dərslər metodlarını tənzimləmələrini tələb edir. Bir digər mühüm məsələ müəllimlərin əməkdaşlıq etmə bacarıqlarıdır. Biologiya müəllimlərinin yalnız öz sahələrində deyil, həmçinin, xüsusi təhsil mütəxəssisləri ilə əməkdaşlıq etməsi lazımdır. Bu əməkdaşlıq, tədris prosesini daha səmərəli etmək, şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun yeni metodlar və yanaşmalar inkişaf etdirmək məqsədini güdür.

Biologiya Müəllimlərinin Təcrübələri və Praktiki Yanaşmalar: Biologiya müəllimlərinin inküziv təhsil mühitindəki təcrübələri geniş və müxtəlifdir. Bir çox müəllimlər, dərslərin fərdi yanaşmalarla tədrisinə daha çox diqqət yetirirlər. Bu yanaşmalar arasında ən çox istifadə edilənlərdən biri fərdi tapşırıqlar və praktiki fəaliyyətlərdir. Müəllimlər, şagirdlərin fərdi ehtiyacla-

rına uyğun tapşırıqlar təqdim edərək onların mövzunu daha dərindən mənimsəmələrini təmin edirlər. Məsələn, bir şagirdə vizual materiallar, digərinə isə səsli tədris metodları təklif edilə bilər. Bundan əlavə, müxtəlif qruplarla işlə bağlı metodlar da çox effektivdir. Müəllimlər, şagirdləri kiçik qruplara bölərək həmrəyliyin və qarşılıqlı dəstəyin artırılmasına nail olurlar. Bu metod, şagirdlərə həm sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək, həm də bioloji bilikləri müzakirə edərək öyrənmək imkanı verir. Həmçinin, müasir texnologiyaların istifadəsi bioloji tədrisi daha əlçatan və maraqlı edir. İnteraktiv lövhələr, video materiallar və onlayn resurslar vasitəsilə bioloji mövzuların daha geniş auditoriyaya təqdim edilməsi mümkündür. Bu cür texnologiyalar, inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Refleksiya və Təkmilləşdirmə Yolları: Müəllimlərin təcrübələrini refleksiya etmək, inklüziv təhsil mühitində biologiya tədrisinin inkişaf etdirilməsi üçün çox önəmlidir. Refleksiya, müəllimlərə öz təcrübələrini dəyərləndirməyə və tədris metodlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Müəllimlər, hansı metodların və yanaşmaların daha effektiv olduğunu təhlil edir, şagirdlərin inkişafına necə daha yaxşı təsir edə biləcəklərini düşünürlər. Təkmilləşdirmə yolları arasında müəllimlərin peşəkar inkişafı, əməkdaşlıq şəbəkələrinin gücləndirilməsi və müasir tədris texnologiyalarından daha geniş şəkildə istifadə edilməsi yer alır. Müəllimlər, müxtəlif seminarlar, təlimlər və kurslarla öz biliklərini artıraraq daha innovativ və inklüziv tədris metodları inkişaf etdirə bilərlər. Əməkdaşlıq şəbəkələrinin gücləndirilməsi, müəllimlərin bir-birlərindən öyrənməsini və müxtəlif yanaşmalarla təcrübə mübadiləsi etmələrini təmin edir.

İnklüziv təhsil mühitində biologiya fənninin tədrisi, müəllimlərdən böyük səy və yeni yanaşmalar tələb edir. Müəllim-

lərin əməkdaşlıq etməsi, müxtəlif tədris metodları və texnologiyalarının istifadəsi şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun təhsil almasına imkan yaradır. Biologiya müəllimləri, inklüziv təhsil prinsiplərinə uyğun tədris metodlarını inkişaf etdirməli və şagirdlərin tədris prosesinə aktiv qatılmalarını təmin etməlidirlər. Bu, şagirdlərin təkcə biliklərini artırmaqla yanaşı, həm də sosial və əqli bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edir. Təhsil sahəsində inklüziv yanaşmanın tətbiqi və təkmilləşdirilməsi müəllimlərin peşəkar inkişafını və əməkdaşlığını stimullaşdırır, nəticədə isə inklüziv təhsil mühitində biologiya fənninin tədrisi daha effektiv və uğurlu olur.

Gunay Nasibova
Azerbaijan State Agricultural University
PhD in Biology
<https://orcid.org/0000-0001-6228-4852>
nasibova_gunay@mail.ru

Importance of Phytotherapy in Veterinary Medicine

Keywords: *ethnobotany, medicinal plants, avitaminosis, bactericide, antiseptic*

Açar sözləri: *etnobotanika, dərman bitkiləri, avitaminoz, bakterisid, antiseptik*

Azerbaijan has historically acquired a unique ethnobotanical feature in the field of cultural agriculture and animal husbandry in the whole world. Analyzing the national ethnobotanical aspects of Azerbaijan, we see that our people have had deep thinking and imagination since ancient times. Ethnobotanical studies in our country have been carried out by various scientists.

The villagers use a number of medicinal plants to feed and treat animals. Our ancestors, through daily experiments, learned the medicinal properties of these plants, tested them and prepared healing ointments. Although these plants do not form an independent habitat, they are widely distributed in different zones. The nomadic and semi-nomadic way of life of some parts of the population depended directly on the development of animal husbandry. Thus, in winter people fed their animals with natural fodder from winter pastures, and in summer - with natural, abundant fodder from pastures. Both

winter and summer pastures, in turn, consisted of valuable medicinal plants that kept animals healthy.

There is information about the use of about 600 species of plants in Azerbaijani folk veterinary medicine. A number of plants are used exclusively in the practice of animal therapy: In veterinary folk medicine *Anabasis aphylla* L. is widely used against parasites in skin diseases in almost all areas.

Medicinal plants have been and continue to be widely used in the treatment of bird diseases. Such plants include *Quercus castaneifolia* C.A. May tree bark, *Calendula officinalis* L. Flowers and *Punica granatum* L. peel, which are used in the form of infusions.

Thymus transcaucasicus Ronn., *Solanum nigrum* L., *Plantago major* L., *Capsicum annuum* L., *Tanacetum vulgare* L., etc. are used against various bee diseases.

Mentha longifolia (L.), *Centaurea behen* L., *Taraxacum officinale* Wigg. are used to improve digestion in large and small horned animals. They increase the secretory activity of the digestive system, improve digestion, stop poisoning, have analgesic and diuretic effect.

Plants with therapeutic effect: *Rhamnus catharica* L., *Frangula alnus* Mill., *Rheum Ribes* L., *Cassia acutifolia* Del..

Plants with astringent properties: *Inula aspera* Poir., *Hypericum hirsutum* L., *Tanacetum* L., *Rhus* L., *Eucalyptus* L., Her. are used as astringents in veterinary medicine. and others use the herb in the form of decoction from its stems and leaves.

Medicinal plants used in respiratory phytotherapy vary in their composition: rich in bactericidal and bacteriostatic substances *Acorus calamus* L., *Hypericum perforatum* L., *Salvia officinalis* L.; expectorant *Althaea officinalis* L., *Glycyrrhiza glabra* L.; anti-spasmodic *Valeriana corniculata* C.A.Mey., *Mentha piperita* L., *Origanum vulgare* L.; anti-

allergic *Galium verum* L., *Betula pendula* Roth., *Viola tricolor* L..

Avitaminosis-is a widespread phenomenon in farm animals, resulting in delayed growth and development, reduced productivity and susceptibility to various diseases. As a result, livestock farms suffer huge economic losses. When dairy animals are deficient in vitamins (mainly in late winter), the milk produced is of poor quality and sometimes high in toxic substances. Turkish herbalists recommend the use of *Aloe* L., *Lamium album* L. and *Apium graveolens* L. in the treatment of avitaminosis. At the same time, an alcohol in solution of aloe is used as an antiseptic for drying and healing wounds.

Qumru Balaxanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-1709-1442>

19_bq_91@mail.ru

Torpağın neftlə çirklənməsi fonunda mikromisetlərin ekoloji göstəriciləri və humus səviyyəsinin dəyişməsi

***Açar sözlər:** torpaq çirklənməsi, neft çirklənməsi, mikromiset göbələklər, fermentativ aktivlik, humus səviyyəsi, ekoloji göstəricilər*

***Keywords:** soil contamination, oil pollution, micromycete fungi, enzymatic activity, humus content, ecological indicators*

Torpaqlar biosferin əsas komponentlərindən biri olmaqla yanaşı, bütün quru ekosistemlərinin məhsuldarlığını, sabitliyini və davamlılığını təmin edən kompleks ekoloji funksiyalara malikdir. Onların struktur və funksional bütövlüyü torpaq mikrobiotasının bakteriyaların, aktinomisetlərin, göbələklərin, yosunların və digər mikroorqanizmlərin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu mikroorqanizmlər torpaqda maddələr dövrənini təmin edir, üzvi maddələrin mineralizasiyasını və humus əmələgəlmə proseslərini idarə edir.

Neft və neft məhsulları ilə çirklənmə torpaq ekosistemləri üçün ən geniş yayılmış və uzunmüddətli təsirə malik antropogen təhdidlərdən biridir. Hidrokarbonların yüksək miqdarı torpağın fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini dəyişir, su-hava rejimini pozur, pH və redoks potensialını dəyişir, həmçinin, torpaq mikroorqanizmlərinin metabolik aktivliyini əhəmiyyətli

dərəcədə məhdudlaşdırır. Nəticədə, bioloji müxtəliflik azalır, torpağın özünübərpa potensialı zəifləyir və məhsuldarlıq aşağı düşür.

Mikromiset göbələkləri torpaq mikrobiotasının mühüm tərkib hissəsi kimi, xüsusilə neftlə çirklənmiş ekosistemlərdə diqqət mərkəzindədir. Onlar karbon mənbəyi kimi mürəkkəb üzvi birləşmələri mənimsəyə bilir, lakin yüksək konsentrasiyalı neft komponentləri onların populyasiya strukturuna və növ müxtəlifliyinə mənfi təsir göstərir. Neftlə çirklənmə şəraitində əsasən tolerant növlər *Aspergillus*, *Penicillium*, *Cladosporium* kimi cinslər üstünlük təşkil edir, lakin bu zaman ümumi mikrobioloji və biokimyəvi aktivlik azalır.

Torpaqda humus səviyyəsi onun məhsuldarlığının və ekoloji sabitliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Humus yalnız bitkilərin qida maddələri ilə təmin olunmasında deyil, həm də torpağın strukturunu qorumaqda, su tutumunu artırmaqda, çirkləndiricilərin immobilizasiyasında mühüm rol oynayır. Neft çirklənməsi fonunda humus əmələgəlmə prosesi zəifləyir, çünki üzvi maddələrin parçalanmasında iştirak edən mikrobial ferment sistemləri zədələnir. Bu baxımdan, neftlə çirklənmiş torpaqlarda mikromisetlərin ekoloji göstəricilərinin və humus səviyyəsinin dəyişməsinin öyrənilməsi həm fundamental, həm də tətbiqi əhəmiyyətə malikdir. Belə tədqiqatlar çirklənmiş torpaqların bərpası, bioremediasiya strategiyalarının işlənməsi və ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi üçün elmi baza yaradır.

Tədqiqat işi üçün iki tip ərazi seçilmişdir: 1.Çirklənmiş sahələr – uzunmüddətli neft hasilatı və daşınması proseslərinin təsirinə məruz qalmış Abşeron yarımadasının sənaye zonaları; 2.Nəzarət sahələri – antropogen təsirdən kənar, torpağın təbii xüsusiyyətlərini qoruyan ərazilər. Hər iki sahədən torpaq nümunələri 0-20 sm dərinlikdən, steril şəraitdə götürülmüşdür. Mikromisetlərin öyrənilməsi: Torpaq nümunələrinin 10 qramı

90 ml steril fizioloji məhlulda qarışdırılmış, onlu seyreltmə üsulu ilə Czapek-Dox və Potato Dextrose Agar qida mühitlərinə inokulyasiya edilmişdir. İnkubasiya $25 \pm 2^\circ\text{C}$ temperaturda 7-10 gün ərzində aparılmış, formalaşan koloniyalar morfoloji və mikroskopik əlamətlərinə görə identifikasiya edilmişdir.

Fermentativ aktivliyin təyini: Mikromisetlərin metabolik potensialını qiymətləndirmək üçün üç əsas fermentin aktivliyi ölçülmüşdür: -Dehidrogenaza – TTC metodu ilə; Katalaza – H_2O_2 parçalanma sürəti əsasında; Turş fosfataza – p-nitrofenilfosfat substratı ilə.

Humus miqdarı: Torpaqlarda humus miqdarı Tyurin metoduna əsasən, $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7 + \text{H}_2\text{SO}_4$ qarışığı ilə oksidləşdirmə yolu ilə müəyyən edilmişdir.

Statistik işləmə: Bütün təcrübələr üç təkrarla aparılmış, nəticələr orta $\pm$ standart sapma şəklində ifadə olunmuş, fərqlərin əhəmiyyətliliyi Student t-test ilə qiymətləndirilmişdir ($p < 0,05$).

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, neftlə çirklənmiş torpaqlarda mikromisetlərin növ müxtəlifliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Təmiz torpaqlarda müxtəlif cinslərə aid növlər müşahidə olunduğu halda, çirklənmiş nümunələrdə əsasən *Aspergillus* və *Penicillium* cinslərinə məxsus tolerant növlər üstünlük təşkil etmişdir.

Fermentativ aktivlik göstəriciləri də oxşar dəyişikliklər nümayiş etdirmişdir. Çirklənmiş torpaqlarda dehidrogenaza və katalaza aktivliyi 30-45%, fosfataza aktivliyi isə təxminən 50% azalmışdır. Bu, hidrokarbonların mikromisetlərin ferment sistemlərinə toksik təsiri ilə izah olunur.

Humus miqdarı çirklənmiş torpaqlarda nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı olmuşdur. Nəzarət sahələrində humus 3,8-4,2% təşkil etdiyi halda, çirklənmiş sahələrdə bu göstərici 1,6-2,1%

arasında dəyişmişdir. Bu azalma torpağın üzvi maddələrinin parçalanma sürətinin zəifləməsi və humusun bərpa olunma prosesinin ləngiməsi ilə bağlıdır.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, neftlə çirklənmə torpağın bioloji və biokimyəvi xüsusiyyətlərinə ciddi mənfi təsir göstərir. Mikromisətlərin azalması və fermentativ aktivliyin zəifləməsi humus səviyyəsinin düşməsinə səbəb olur. Bu proses torpağın məhsuldarlığını və ekosistemin özünübərpa potensialını aşağı salır.

Fidan Musayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-6548-2698>

fidan.musayeva2003@gmail.com

Nanobiotexnologiyanın tibbi praktikada rolu

***Açar sözlər:** nanotibb, atom, molekul, tibbi diaqnostika*

***Keywords:** nanomedicine, atom, molecule, medical diagnostics*

Nanotexnologiyanın ən mühüm tətbiq sahələrindən biri tibbi praktikadır. Bu tezisdə nanotexnologiyaların tibb sahəsinə tətbiqi haqqında danışılmışdır. Nanotexnologiyanın ən mühüm tətbiq sahələrindən biri tibbi praktikadır. Xəstəliklərin təbiətinin molekulyar səviyyədə aydınlaşdırılması onların müalicəsində mühüm nəticələrin alınmasına səbəb ola bilər.

Nanotibb – nanotexnologiyanın tibbi praktikada tətbiqi deməkdir. Nanotexnologiyanın ən mühüm tətbiq sahələrindən biri tibbi praktikadır. Son yüz ildə insan sağlamlığının qorunmasında böyük nailiyyətlər qazanmış tibb elminin daha da mükəmməlləşməsi və dərinləşməsi üçün nanotexnologiyanın bu sahəyə tətbiqi çox vacibdir. Atom və molekul səviyyəsində manipulyasiya edən nanotexnologiya tibbin bir sıra həll olunmayan problemlərini həll etmək əzmindədir. Xəstəliklərin təbiətinin molekulyar səviyyədə aydınlaşdırılması onların müalicəsində mühüm nəticələrin alınmasına səbəb ola bilər. Bu, xüsusilə xərçəng kimi qorxulu xəstəliklərin ilkin diaqnozu və müalicəsində daha ümidvericidir. Nanotibb xəstəliklərin dəqiq və sürətli diaqnostikasını, müalicəsini və profilaktikasını daha yüksək səviyyəyə qaldıracaq, travmatik zədələnmələrin tama-

milə aradan qaldırılmasına imkan yaradacaq, ağrıların azaldılması və tamamilə yox edilməsini təmin edəcək, insan sağlamlığının yaxşılaşdırılması və qorunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Nanocərrahi qurğular nə kimi problemləri aradan qaldıra bilər? -Nanocərrahi qurğular molekul və hüceyrə səviyyəsində olan zədələnmələri aradan qaldıra bilər. -Nanotexnologiya xərçəngin ilkin aydınlaşdırılması və məhv edilməsi üzrə olan üsullarda çox faydalıdır. -Qan dövranında olan sədləri və lazımsız strukturları proqramlaşdırılmış nanorobotlar çox incə yolla aradan qaldıra bilər.

Nanotexnologiyanın tibbdə tətbiqi aşağıdakı istiqamətləri nəzərdə tutur: tibbi diaqnostika, molekulyar diaqnostika, nanobiosensorlar, nanolazer cərrahiyyəsi. Nanohissəcik və nanomaterialların molekulyar səviyyədə diaqnostika üçün istifadə edilməsi nanodiaqnostika adlanır. Ölcüləri çox kiçik olduğundan bu diaqnostik qurğuları nanoçiplər və ya nanogücləndiricilər adlandırırlar.

Tarixən cərrahlıq makroalətlərlə işləmişdir və insan əli burada mühüm rol oynayır. Son zamanları elm və texnikanın inkişafı daha incə cərrahi ləvazimatlar yaradılmasına şərait yaratsa da, yenə də makro alətlərdən istifadə olunur. Tibbin bir sıra sahələrində, məsələn, neyrologiyada, oftalmologiyada, otorinolaringologiyada alətlər minatürləşmiş və indi bu sahədə xeyli mikrocərrahiyyədən istifadə olunur. Lakin hüceyrə daxilində, damardaxili və kapilyarlarda, toxumalararası mühitdə cərrahi əməliyyatları aparmaq üçün nanoölçülü cərrahi qurğuların yaradılması cərrahiyyədə inqilabi bir dönüş olacaq. Bu ləvazimatlar cərrahi əməliyyat zamanı toxumaların zədələnməsini minimuma endirmək üçün yaradılır. Bunlara optik-lif üsulu ilə müşahidə laparoskopik cərrahiyyəni, katetrlə damarlarda cərrahiyyəni, mikroskopla mikroxirurgiyanı aid etmək

olar. Cərrahi əməliyyatların miniatürləşməsində robotların yaradılması mühüm rol oynayacaqdır. İndi proqramlaşdırılmış robotlar sərbəst əməliyyat aparmağa qadir olan qurğulardır. Nanobiotexnologiyanın yaratdığı robotları nanorobotlar adlandırırlar. Nanorobotlar katetrin ucunda yerləşdirilir və damarlar vasitəsilə əməliyyat yerinə çatdırılır. Nanorobot proqramlaşdırıldığından, o, sərbəst əməliyyat apara bilir. Həkim yalnız onun işini müşahidə edir. Əməliyyat zamanı nanorobotun funksiyası nanorobotun kompüterin köməyiylə dəyişdirmək də olur, bu zəruri hallarda qanaxmanı dayandırmaq, tullantıları kənarlaşdırmaq və ya əlavə işlər görmək üçün edilir. İndi endoskopiya ilə nazik bağırsaqlarda əməliyyatları nanorobotlar aparmağa qadirdir. Nanorobotlar bağırsağa kapsula halında yeməklə yeridilir. Burada kapsula açılır və nanorobot bağırsağın divarlarında hərəkət edərək əməliyyat aparır, bu zaman bağırsağın divarlarında yaranmış şişlər, yad cisimlər götürülür, tullantılar təmizlənir, toxuma bərpa olunur. Bu kapsullarda nanorobotla birlikdə dərman preparatları da yerləşdirilir. Dərman əməliyyat zamanı lazım olan anda təsir edir və sağalmanı təmin edir, ağrıları azaldır və zədələnmiş toxumanın bərpa olunmasını sürətləndirir. Nanorobotlardan gələcəkdə daxili orqanlarda, orqanizmin müxtəlif yerlərində yaraların aşkar olunmasında və eləcə də xərçəng hüceyrələrinin yerini müəyyən etməkdə istifadə ediləcəkdir. Nanorobotlar xəstəliklərin diaqnozu və müalicəsini eyni zamanda həyata keçirməyə imkan verəcək. Nanorobotlardan istifadənin əsas problemi onların əməliyyatdan sonra təleyinin necə olacağı probleimidir.

Nanorobotlar ya orqanizmdə parçalanaraq sorulmalı və ya mexaniki olaraq kənarlaşdırılmalıdır. Nanotexnologiyanın imkanları bu problemin həllində də böyükdür. Nanotibbin yeni sahələri: Nanoonkologiya, Nanoneyrologiya, Nanokardio-

logiya, Nanoortopediya, Nanooftalmologiya, Nanobiotexnologiya. Nanobiotexnologiyanın inkişafı sayəsində tibbin individuallaşdırılması gələcəkdə mühüm sahələrdən biri olacaq. Bu, farmogenetikanın, farmogenomikanın və farmoproteomikanın inkişafı ilə əlaqədar olacaqdır.

Tahə İbrahimov

Ağsu, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0001-1812-282X>

tahibrahimov287@gmail.com

Yadplanetlilər mövcuddurmu?

Açar sözlər: *yadplanetli, Günəş sistemi, həyat, orqanizm, naməlum varlıqlar*

Keywords: *alien, solar system, life, organism, unknown beings*

Heç vaxt yadplanetlilərin mövcud olmasına inanmamışam. Başqa planetlərdən gəlmiş canlılar, “uçan boşqablar” haqqında çoxlu məqalələr yazılmış, filmlər çəkilmişdir. Hamısında maraqlı faktlarla izah edilir ki, başqa planetlərdən gəlmiş canlılar Yeri müntəzəm olaraq izləyir, müxtəlif hadisələrə təsir göstərir. Hətta həmin canlıları görmüş insanlar öz müsahibələrində onların əlamətlərini təsvir edir, maraqlı faktlar söyləyirlər. Bütün bunlara mən heç vaxt inanmamışam. Ona görə də həmin canlılar haqqında hər hansı fikir söyləmək ağıma da gəlməzdi. Lakin bu yaxınlarda başıma gələn bir hadisə məni bu tezi yazmağa məcbur etdi. Avqust ayının ortaları idi. Gecə və gündüz havalar çox isti keçirdi. Bir gecə otaq çox isti idi. Gecə saat 2-3 olardı. Otaq çox isti olduğu üçün nəfəs almaq çətin idi. Həyatə düşdüm, sanki hansısa bir qüvvə məni stulda əyləşməyə məcbur etdi. Hava bürkü, səma çox təmiz idi. Saysız-hesabsız ulduzları görmək mümkün idi. Diqqətim başımın üstündə olan bürclərdə idi. Görünən bürcləri müşahidə etmək çox maraqlı idi. Qəflətən başımın düz üstündə, təqribən yerdən 150 metr hündürlükdə ellips formalı, qara rəngli bir varlıq peyda oldu. Özümdən asılı olmayaraq qorxu hissi məni bürüdü. Başa

düşdüm ki, havada çoxlu naməlum varlıqlar vardır. Stuldan qalxmaq istədim, mümkün olmadı. Mənə aydın oldu ki, həmin varlıqlar insan orqanizminə təsir göstərə bilirlər. Həmin təsir isə çox vaxt məhvedici olur. Bir anlıq fikirləşdim ki, necə xilas olmaq olar? Bərkədən səs eləmək istədim, bu da mümkün olmadı. Bir müddət hərəkətsiz qaldım. Hiss etdim ki, vəziyyət çox ağırdır. Naməlum varlıqları özümdən necə uzaqlaşdırmaq haqqında fikirləşməyə başladım. Artıq başa düşdüm ki, həmin varlıqlar canlı orqanizmləri özləri ilə apara bilirlər. Mənim stulda əyləşdiyim yerin bir tərəfi qaranlıq idi. Digər tərəfinə isə elektrik lampasının işığı düşürdü. Bir anlıq mənə aydın oldu ki, elektrik lampasının işığı düşən yerə naməlum varlıqlar yaxınlaşa bilmirlər. Yaxşı ki əlimdə alışqan var idi, cəld alışqanın işığını yandırdım. O zaman hiss etdim ki, bütün varlıqlar ən qısa vaxtda yox oldular. Əslində, müşahidə etdiyim hadisənin hamısını izah etmək mümkün deyildir. Artıq mənə aydın oldu ki, uzun müddət inanmadığım naməlum varlıqlar vardır. Onlar Yer üzərinin istənilən nöqtəsində hər zaman peyda ola bilirlər. Bu zaman çoxlu suallar meydana çıxdı. Həmin varlıqlar Yer üzərinə haradan gəlirlər? Onların canlılıq xassələri varmı? Sualların cavabını izah etməyə çalışacağam.

Yadplanetliləri heç bir cihaz qeydə ala bilmir. Adi gözlə çox az insanlar onları qısa zaman ərzində görə bilmişlər. Bəzi nəzəriyyələrə görə onlar bizim Günəş sisteminin planetlərində yaranırlar. Bu, düzgün deyildir. Qanunauyğunluğa görə bizim planetlərdə həyat yaranıb inkişaf etməlidir. Nə varsa, hamısı atom və molekulyar quruluşla əlaqədardır. Yer planetinə gələn varlıqlar atom və molekulyar quruluşlu deyildir. Onlar üçün zaman və məkan anlayışı yoxdur, canlı xassələri yoxdur. Həmin varlıqlar Qalaktikanın ayrı-ayrı hissələrindən gəlirlər. Canlıları apara bilməzlər. Ümumiyyətlə, Yer üzərində heç nəyə müdaxilə edə bilməzlər. Yer üzərinin istənilən nöqtəsində

müşahidələr aparırlar. Həyatın məhvə doğru getməsi ilə əlaqədar olaraq narahatdırlar.

Səs dalğaları, elektrik işığı yadplanetlilərin məhvinə səbəb olur. Ona görə də onlar hələlik insanlarla ünsiyyət qura bilmirlər. Vaxt gələcək, onlar insanları və başqa canlıları başqa planetlərə apara biləcəklər. Hər hansı insan təsadüfən yad planetlini gördükdə orqanizminin bütün həyat fəaliyyəti bir anlıq dayanır. Qan dövranı dayanır, qazlar mübadiləsinin gedişi pozulur. Orqanizm dərhal temperaturunu itirir. Proses 5-10 dəqiqə davam edərsə, insanın həyatı məhv olur. Məsələn burasındadır ki, həmin varlıqlar insanın gözüne bir dəqiqədən artıq görünə bilməz. Çünki həmin varlıqların məhv olmasına səbəb olan çoxlu amillər vardır. Onlara yarana biləcək təhlükə əvvəlcədən məlum olduğu üçün oradan uzaqlaşırırlar.

Yadplanetlilər üçün sürət anlayışı mövcud deyildir. Onların quruluşu elektron təbiətlidir. Onlar üçün Kainatın genişlənən sistemində mövcud olma anlayışı vardır. Onlar da genişlənmə qanunlarına tabedir. Lakin onların mövcud olması və məhv olması bizim qanunlardan tamamilə fərqlənir. Onlar bizim fizika və kimya qanunlarına aid bilmədiklərimizə əsasən fəaliyyət göstərilir. Vaxt gələcək, yadplanetlilər insanların tapşırıqlarını yerinə yetirəcəklər. Onlar şüurun və insanın salamat qalması üçün hər cür köməklik göstərəcəklər. Bu fikirlərin doğru olub-olmadığını zaman göstərəcəkdir. Elmin bütün nailiyyətləri Yer üzərində görə bilmədiyimiz varlıqları öyrənməyə sərf olunmalıdır. Sual meydana çıxır. Biz yadplanetliləri necə öyrəne bilərik? Bunun izahı ayrıca mövzudur.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Könül Həsənova

Türk dillərində məsdər forması şəkilçilərinin formalaşması 7

Müşfiq Çobanov

Gürcü ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə
məsələləri 12

Севиндж Садыхова

Три волны русской эмиграции XX века:
литературные судьбы и темы 21

Севиндж Амирханова

Художественная литература как инструмент
формирования исторического сознания учащихся 25

Sarıgül Sadıxova

İngilis dilinin tədrisində kommunikativ səriştənin
formalaşdırılmasında əsas strateji fəaliyyətlər 29

Elşən Aslanov

Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi-cədid Qarabağ” əsərində
Qarabağın tarixi coğrafiyası 33

Günəl Məmmədova

Məktəb-ailə əməkdaşlığının məktəb mühiti üçün faydaları 37

Günay Ələkbərova

M.T.Sidqi yaradıcılığında qələmə alınmış I növ təyini
söz birləşmələri 42

Хадиджа Челябинева

Этимологический анализ ключевых заимствований
в русском языке 47

Sevinc Ədalətgızı

Milli musiqi sənətimizin banisi Üzeyir Hacıbəylinin
yaradıcılıq irsinə elmi baxış 51

Gülnara Hacıyeva

Xarici dilin tədrisində kommunikativ metodun və
interaktiv dərslərin üstünlüyü 55

Nicat Cəfərov

Azad Ticarət Zonalarında hüquqi müəyyənliyin
qorunmasında mübahisələrin həlli mexanizmlərinin rolu 58

Rovshan Humbataliev, Səriya Allahverdiyeva,**Fərida Bəyramova**

Development of Turkic Languages through Mathematical
Modeling 63

TƏBİƏT ELMLƏRİ**NATURAL SCIENCES****Həqiqət Qədirova, Aysu Bəylərova**

Səhiyyə xidmətləri ilə əlaqəli sepsis törədiciləri 69

Elnurə Səfərova, Səbiyə Cəbrayılzadə

Ümumtəhsil məktəblərində inklüziv təhsil mühitində
biologiya müəllimlərinin əməkdaşlıq əsasında öyrənmə
və tətbiqetmə təcrübələrinin refleksiya 72

Gunay Nasibova

Importance of Phytotherapy in Veterinary Medicine 77

Qumru Balaxanova

Torpağın neftlə çirklənməsi fonunda mikromisetlərin
ekoloji göstəriciləri və humus səviyyəsinin dəyişməsi 80

Fidan Musayeva

Nanobiotexnologiyanın tibbi praktikada rolu 84

Tahə İbrahimov

Yadplanetlilər mövcuddurmu? 88

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: bek.tedqiqat@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: bek.tedqiqat@aem.az

İmzalandı: 24.08.2025
Onlayn çap: 01.09.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 6 ç.v.
Sifariş: 82

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 24.08.2025
Online publication: 01.09.2025
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 6 p.s.
Order: 82

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

